

DE ONTWIKKELING VAN DE LANDBOUW

IN

VENRAY, HORST EN SEVENUM

(1850 - 1914)

door

TH. J. A. H. CLAESSENS

Over de ontwikkeling van de landbouw van Venray, Horst en Sevenum van 1850-1914 bleek zeer weinig literatuur te bestaan. Wel bestaan er enkele rapporten, speciaal aan deze streek gewijd, doch zij hebben alle betrekking op meer recente toestanden.

De gebruikte bronnen in deze studie zijn voornamelijk de gemeenteverslagen van de drie gemeenten. De verslagen van Venray van 1859-1885 bleken niet aanwezig te zijn; in de verslagen van Horst ontbreken over de jaren 1866-1875 de gegevens over de landbouw; de verslagen van Sevenum van 1851-1865 ontbreken geheel. Daar de gemeentearchieven van deze drie gemeenten niet geïnventariseerd zijn, is het onmogelijk geweest een onderzoek in te stellen naar eventueel andere voor de landbouw te gebruiken gegevens.

Aanvulling werd gezocht in de provinciale verslagen van Limburg, in de rapporten van de Staatslandbouwcommissies van 1886-1906 en in de bestaande literatuur over de landbouw. Het archief van de Kamer van Koophandel van Venlo bleek in de oorlog grotendeels vernietigd te zijn: in de aanwezige stukken en verslagen werd terzake niets vermeld over Venray, Horst of Sevenum of over de aanvoer uit

die gemeenten op de Venlose markten.

Voordat de landbouw in de drie gemeenten behandeld wordt, zal eerst een algemeen overzicht van de landbouw in Nederland van 1850-1914 worden gegeven. Vervolgens zullen achtereenvolgens de landbouw en veeteelt in de drie gemeenten behandeld worden. Tenslotte zal in het vierde hoofdstuk aandacht besteed worden aan enkele andere sociaal-economische aspecten van Venray, Horst en Sevenum.

Hoofdstuk I

ALGEMEEN OVERZICHT VAN DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE LANDBOUW VAN 1850-1914

De geschiedenis van de landbouw in Nederland van 1850-1914 kan men verdelen in drie perioden:

1. Van 1850 tot de grote landbouwcrisis.
2. De crisis van \pm 1877 - \pm 1895.
3. De periode na de crisis tot 1914.

Par. 1: Van 1850 tot de grote landbouwcrisis.

Deze periode is in onze landbouwgeschiedenis bekend als de "gouden tijd, waarin de boeren slapende rijk werden". Dit "slapende rijk worden" werd hun mogelijk gemaakt door verschillende oorzaken.

De internationale positie van Nederland als landbouwland was in de periode 1850-1877 buitengewoon gunstig. Ons land lag vlak bij landen, die zich meer en meer toelegden op industrialisatie, zoals Engeland en later Duitsland: landen die steeds minder in staat waren voldoende landbouwprodukten voor zichzelf op te leveren. 1)

Ook werd deze periode de tijd van de vrijhandel. Engeland ging hierin voor, gevolgd door de andere staten. Ook Nederland werd in de richting van de vrijhandel gedreven. De schaalrechten, in 1835 ter bescherming van de landbouw ingesteld, werden in 1847 vervangen door lage inkomende rechten op graan, die in de volgende jaren voortdurend verminderten en in 1877 werden afgeschaft. 2)

- 1) Directie van de Landbouw: De Nederlandse landbouw in het tijdvak 1813-1913. Den Haag 1913. (verder aangehaald als: 1813-1913) blz.17.
- 2) Sneller, Z. W. e. a.: Geschiedenis van den Nederlandschen Landbouw 1795 - 1940. Groningen 1943, blz. 51.

De uitbreiding van de verkeersmogelijkheden, waardoor die produkten sneller vervoerd konden worden, en de stijging van de vraag, vooral door de verhoging van de levensstandaard van de arbeiders, hielpen ook mee aan de welvaart van onze landbouw. 1)

Door al deze factoren - gunstige ligging ten opzichte van industrialiserende landen, afbraak van de tariefmuren, verkeersverbetering en stijging van de vraag werd meegewerkt aan de stijging van de prijzen, die duidelijk blijkt uit het volgende staatje, dat de gemiddelde prijzen per hl. voor Nederland geeft: 2)

Jaar	Tarwe	Rogge	Gerst	Boekw.	Haver
1851	7.45	5.50	-	5.35	-
1863	9.83	6.90	5.27	6.58	3.95
1874	12.16	8.70	7.52	8.60	4.69

Niet alleen de prijzen der akkerbouwprodukten stegen; ook bij de zuivelprodukten werden veel hogere prijzen genoteerd. De boterprijs op de Leeuwardense markt steeg van gemiddeld f 30,75 per 40 kg. in 1850 tot f 62,85 per 40 kg. in 1876, 3) een stijging dus van meer dan 100%.

Het gevolg van de stijging der prijzen was natuurlijk eerst een verhoging van de materiële welvaart van de plattelandsbevolking. Deze welvaart openbaarde zich het sterkst in de kleibouwstreken en

- 1) Ph. C. M. van Campen e. a. : Landbouw en Landbouwcrediet 1898-1948: 50 jaar geschiedenis van de Coöp. Centrale Boerenleenbank te Eindhoven. Roermond 1948 (verder aangehaald als: van Campen) blz. 4 en 5.
- 2) Overgenomen van ongepubliceerde tabellen, door het Sociaal Historisch Centrum verzameld: deze tabel werd gehaald uit: Verslag over den Landbouw in Nederland over 1900.
- 3) Sneller, blz. 326.

weidegebieden, waar men in tegenstelling tot de zandgronden sterk op het markt- en geldverkeer afgestemd was. Op de zandgronden werd bijna alles, wat geproduceerd werd door het eigen gezin geconsumeerd. Men leverde bijna niets aan de markt, waardoor men dus ook niet of nauwelijks deelde in de prijsstijging. 1)

Naast er ten dele ook tengevolge van deze materiële welvaart valt op één verslapping van de energie, "een intellectuele malaise"; er werd te weinig aandacht besteed aan verbetering van de landbouw in economisch en technisch opzicht: er werd zelfs minachtend op wetenschappelijke landbouw neergezien: de z.g. "praktische boer", die alleen maar zijn handen en niet zijn hoofd hoefde te gebruiken, was het beste. 2) Volgens Sneller kan de geringe behoefte aan grondcrediet een bewijs leveren van de slechts weinige activiteit tot verbetering van de landbouw. De in 1823 als Rijkshypotheekbank opgerichte "Groningse Maatschappij van landeigenaren en bekleemde meiers" ging te niet. In de zestiger jaren werden vooral ten behoeve van de landbouw vier hypotheekbanken opgericht: De Nationale Hypotheekbank en de Nederlandsche Hypotheekbank te Amsterdam, de Rotterdamse Hypotheekbank voor Nederland en de Binnenlandse Hypotheekbank te Rotterdam. Van de totale hypotheekschuld in Nederland op 31 december 1868 à f 465.000.000, -- stond slechts f 8.000.000, -- bij de genoemde hypotheekbanken; van de in 1868 verstrekte hypotheeklen à f 46.000.000 slechts f 2.000.000, -- bij de genoemde hypotheekbanken. 3) Er dient opgemerkt te worden, dat vele

1) van Campen: blz. 5 - 14.

2) C. J. Sickesz en F. B. Löhnis : "Landbouw en Veeteelt" Hoofdstuk XII in: "Eene halve Eeuw 1848-1898, historisch gedenkboek, uitgegeven door het Nieuws van den Dag bij de inhuldiging van Koningin Wilhelmina deel I. Amsterdam 1898 (verder: Een halve eeuw), blz. 251 en 254.

3) Sneller: blz. 69 - 73.

landbouwers in staat waren zonder hypothecaire leningen grond te kopen of hun oude hypotheekschulden te voldoen en dat particuliere of institutionele beleggers ook graag, via notarissen hun geld belegden in hypothecaire leningen. 1)

De regering trok zich steeds meer terug van agrarisch gebied, ervan overtuigd, dat de landbouw het zelf wel kon klaren, terwijl bovendien "de hulding van het laissez-faire gold als de hoogste staatsmanswijsheid". 2) In 1851 werden de Provinciale Commissies voor de Landbouw, opgericht tijdens de Bataafse Republiek, opgeheven en hun werkzaamheden overgelaten aan de provinciale landbouwmaatschappijen. Aan landbouwonderwijs werd weinig aandacht besteed: de Rijkslandbouwschool te Wageningen dateert van 1876, hoewel de wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863 de oprichting ervan al verplicht had gesteld. Het Fonds van de Landbouw, in de Bataafse tijd gesticht, ging in 1849 door uitputting te niet. Lange tijd waren hieruit de gelden verkregen, nodig voor het bestrijden van veeziekten en oprichting en onderhoud van de veeartsenijkundige school kwam geheel ten koste van de staat; met de veeziekte bemoeide de regering zich eerst in 1868 tijdens de grote runderpest. 3) Ook ten aanzien van de botervervalsing, waardoor de naam van de Friese boter in het buitenland verloren dreigde te gaan, hield de regering zich afzijdig. 4)

Er waren echter wel tekenen dat er aan de landbouw, ook van meer wetenschappelijke zijde, grotere aandacht besteed zou worden. Het verenigingsleven begon op te komen in die tijd. In praktisch alle provincies bestonden al provinciale maatschappijen van landbouw. De Overijsselse maatschappij nam het initiatief tot het uitschrijven van een "Ne-

1) Sneller, idem en van Campen, blz. 22 en 23.

2) 1813-1913, blz. 18.

3) Eene halve eeuw, blz. 252 en 253.

4) van Campen, blz. 10.

derlandsch Huishoudkundig Congres", dat in 1846 voor het eerst bijeen kwam en vervolgens jaarlijks vergaderde. Koning Willem III nam het initiatief om de provinciale maatschappijen te verenigen in een nationale vereniging: 27 mei 1856 kwam inderdaad "de Algemene Koninklijke Landbouwvereeniging" tot stand. In 1863 moest ze al worden opgeheven, daar de provinciale maatschappijen bevreesd waren voor verlies van zelfstandigheid. 1) Ook moeten hier de namen genoemd worden van enige pioniers, die voorgingen in wetenschappelijke landbouw: de geoloog dr. W. C. H. Staring (1808-77), de staathuishoudkundige mr. baron B. W. A. E. Sloet tot Oldhuis (1808-1884) en de landbouwscheikundige Prof. W. A. Scholten (1819-1892). 2)

Eigenaardig en tegelijk kenschetsend was het dat zowel de denkbeelden van de wetenschapsmensen als het opkomende verenigingsleven voorlopig volkomen aan de boeren voorbijgingen. De ideeën van de geleerden vonden slechts weerklank bij de provinciale maatschappijen en het Nederlands Landhuishoudkundig congres: en in beide organisaties overheerste het "herenelement". Bovendien waren de boeren niet gediend van adviezen van "heren": "ze voelden volstrekt geen behoefte om wijziging te brengen in hun bedrijf, dat gegrondvest op ondervinding van jaren, hun zulke schitterende geldelijke inkomsten opleverde". 3)

Pas de landbouwcrisis zou de boer de noodzaak doen inzien van samenwerking en wetenschappelijke bedrijfsvoering.

- 1) H. Blink: Geschiedenis van den Boerenstand en den Landbouw in Nederland, deel II. Groningen 1904 (verder: Boerenstand en Landbouw blz. 337-338, 1813-1913 blz. 170-71. Sneller blz. 66 en 67.
- 2) van Campen blz. 11.
- 3) Eene halve eeuw, blz. 254.

Par. 2: De crisis van + 1877 - + 1895

In het midden van de zeventiger jaren kwam er, althans voor de zuivere akkerbouwbedrijven, een einde aan de betrekkelijke voorspoed van de "gouden tijd". Er begon een langdurige depressie, die bekend staat als de grote landbouwcrisis.

De hoofdoorzaak ligt in de openlegging van het prairiegebied in het Midden-Westen van de Verenigde Staten door de aanleg van spoorwegen. Er kon zich daar in korte tijd een uitgebreide en extensieve tarwecultuur ontwikkelen (goedkope grond, geen bemesting). De vrachtprijzen zowel van de spoorwegen als van de scheepvaart konden vanwege de doelmatige inrichting van beide laag blijven. 1) De wereldmarkt werd dan ook met Amerikaans graan overstroomd: een geweldige prijsdaling volgde.

Nadien werden ook Zuid-Rusland (na 188), Argentinië en Brits-Indië (na 1890) in het internationale verkeer opgenomen en traden zij op de wereldmarkt op als aanbieders van granen. Daardoor werd het herstel van het evenwicht bemoeilijkt en kreeg de crisis een slepend karakter. 2)

De agrarische prijsdaling hing in wisselwerking samen met het dalende conjunctuurverloop. Bovendien ontstond er in de jaren '70 een zekere schaarste aan goud ten gevolge van de monometalistische muntpolitiek in verschillende landen die de gouden standaard aannamen (Nederland in 1875). Goudschaarste betekende een daling van het prijspeil en moest daardoor onvermijdelijk een verzwakkende werking hebben op de economische activiteit. 3)

1) 1813-1913 blz. 23.

2) J. H. van Stuyvenberg: Het Centraal Bureau, een coöp. krachtveld in de Nederlandse Landbouw 1899-1949. Rotterdam 1949 (verder: Het Centraal Bureau) blz. 23.

3) Sneller blz. 87.

Als bijkomstige oorzaken kan men noemen: de bereiding van aniline uit koolteer, die de meekrapcultuur deed verdwijnen, en het gebruik van gas en petroleum, dat de koolzaadteelt overbodig maakte.1)

Ter illustratie van de ernst van de crisis en de geweldige prijsdaling, volgt hier een overzicht van de graanprijzen per hl. op de belangrijkste graanmarkt te Groningen; namelijk een identieke ontwikkeling gaven ook de andere markten te zien:

Enige graanprijzen per hl. op de markt te Groningen. 2)

Jaar	Tarwe	Rogge	Haver	Boekw.
1861-'70	f 10, 10	f 7, 60	f 4, 15	f 7, 35
1871-'80	10, 98	8, 11	4, 55	7, 51
1881-'90	7, 46	5, 79	3, 57	5, 71
1891-'00	5, 50	4, 45	3, 04	5, --
1890	7, 29	5, 93	3, 58	5, 73
1891	6, 80	6, 65	3, 55	6, 65
1892	5, 15	4, 54	3, 50	5, 21
1893	4, 55	3, 86	3, 43	4, 77
1894	4, 65	3, 34	2, 63	4, 72
1895	4, 79	3, 56	2, 48	4, 13
1896	5, 50	3, 60	2, 77	3, 79
1897	7, 33	4, 70	3, 02	4, 14
1898	5, 47	4, 70	3, 02	5, 72
1899	5, 16	4, 97	2, 93	5, 43
1900	5, 60	4, 57	2, 96	5, 41

De dieptepunten zijn 1893 voor tarwe, 1894 voor rogge, 1897 voor haver en 1896 voor boekweit: de prijzen zijn dan voor rogge en tarwe en haver minder dan de helft van 1871-80 en voor haver en boekweit precies iets meer dan de helft van 1871-80. Daarna treedt weer enig herstel op.

Vooral voor de tarwebouwende gewesten, de kleistreken dus, was de daling katastrofaal. Wel daal-

1) Het Centraal Bureau blz. 7.

2) Boerenstand en Landbouw blz. 313.

den de roggeprijzen eveneens, doch de boeren van de zandgronden hadden al enige tijd hun granen ver-voederd - zelfs enige tijd voordeel getrokken uit de dalende graanprijzen. 1) Toen de graanprijzen daalden, gingen velen zich toeleggen op andere cultures (peulvruchten, knol- en voedergewassen, en handels gewassen): hierdoor ontstond een zeer hoog aanbod en dus ook een lage prijs. 2)

In de eerste jaren van de crisis handhaafden de prijzen van vee en zuivel zich nog: velen verdienden veel geld aan de verkoop van fokvee naar Amerika en Duitsland: 1884 was hier zelfs een topjaar. Vele boeren werden er nu toe aangezet hun bouwland in grasland om te zetten, hetgeen er weer mede aanleiding toe was, dat ook de prijzen voor veeteeltprodukten omlaag gingen. De voornaamste oorzaken waren echter:

1. De concurrentie van het buitenland: deze kwam vooral van Denemarken. De Deense boter, machinaal in fabrieken bereid, was van hoger kwaliteit dan de onze, die nog op de traditionele - en dus de "beste" - manier bereid werd. Bovendien hielpen wij de Denen nog door met onze - de Frieseboter te knoeien. De in Frankrijk ontwikkelde kunstboterindustrie vond nergens zo'n werkterrein als hier en niet in het minst door de vermenging van deze kunstboter met roomboter, welk produkt dan als Friese boter verkocht werd. Het vertrouwen in onze zuivel nam dan ook terecht af en de Denen verdrongen ons van de eerste plaats op de buitenlandse markt. 3)

2. De protectie in het buitenland: door de geweldige toename van de vee- en varkenshouderij overal ter wereld gingen de prijzen omlaag. De landen,

1) 1813-1913, blz. 24.

2) D. J. Maltha: De landbouw als bron van volksbe-
staan in Nederland. Ned. Ec. Hist. Inst. nr. 36
Haarlem 1944, blz. 14.

3) Eene halve eeuw: 256 e. v. v.

waarheen Nederland exporteerde, sloten om veterinaire redenen - deels verkapte protectie - hun grenzen en maakten onze export onmogelijk. 1)

De waarde van de veestapel daalde tussen 1883 en 1886 met f 67.989.000, --. 2)

Zo was de toestand voor de hele landbouw bijna wanhopig. Het werd door Nederland des te erger gevoeld, daar hier in de voorbijgaande periode meer dan elders hoge winsten waren gemaakt en de daar door ontstane verschijnselen als zucht naar weelde, verwaarlozing van bedrijfsbekwaamheid en kennis, hoge pachten en hypotheekrenten en stijgende grondprijzen té funester werkten. Ook bleef de Nederlandse regering vasthouden aan het vrijhandelsbeginsel, terwijl men in het buitenland protectionistische maatregelen trof. Er gingen wel stemmen op tot herstel van de graanrechten, vooral in het Noorden, Gelderland, Brabant en Limburg, doch twee daartoe aangewende pogingen in de Kamer door de heren Bahlman in 1889 en Dobbelman in 1894 liepen op niets uit. 3)

De behoefte aan leiding door de overheid was echter onmiskenbaar. Het zag er vooreerst niet naar uit dat de landbouw, door zijn achterlijkheid zo zwak, de kracht bezat om zelf de crisis te boven te komen. De geslaagde internationale landbouwtenoonstelling van 1884 te Amsterdam, (tot stand gekomen door samenwerking van de landbouwmaatschappijen), was geslaagd. Ze had duidelijk de achterstand van de Nederlandse landbouw uit doen komen. De commissie uit de maatschappijen, belast met de

1) 1813-1913: blz. 26.

2) Staatslandbouwcommissie 1886: "Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den Landbouw in Nederland", deel IV, Den Haag 1890, blz. 91.

3) 1813-1913: blz. 28.

zorgen voor de tentoonstelling, werd gecontinueerd en in 1885 als Nederlands Landbouwcomité tot vertegenwoordigend lichaam van de Nederlandse landbouw verheven. Met de regering werd overleg gepleegd ten aanzien van wat gedaan moest worden om de landbouw uit de crisis te helpen: hieruit resulteerde de benoeming van een staatscommissie voor de Landbouw bij K. B. van 18 september 1886 no. 28, met de opdracht een onderzoek in te stellen naar de actuele toestand van de landbouw en tevens om de regering voorstellen te doen om de landbouw "uit zijn gedruken toestand op te heffen". 1)

De commissie was werkzaam van 1886-92. In 1890 heeft ze haar rapport ingediend, terwijl tussen 1887 en 1891 een reeks adviezen werden uitgebracht. Het enquête-rapport verscheen in druk als: "Uitkomsten van het onderzoek naar de toestand van den Landbouw in Nederland" deel I - IV, waarvan deel IV een algemeen overzicht geeft. De meeste adviezen kwamen in 1891 uit als "Verzameling van adviezen".

Als oorzaken van de malaise wees de enquête afgezien van de conjunctuur aan: achterlijkheid, gebrek aan kennis, sleur, gemis aan organisatie en coöperatie, het plegen van bedrog en de slechte regeling van het crediet. 2)

Vele van haar adviezen werden opgevolgd: een wet tegen knoeierij in de boterhandel kwam tot stand, Rijkslandbouwproefstations werden opgericht, rijkslandbouwleraren werden aangesteld en subsidies werden verstrekt voor landbouwonderwijs, proefvelden en de paardenfokkerij. 3)

Intussen was de crisis nog niet afgelopen: pas in 1889 begon de Argentijnse republiek tarwe te expor-

1) Eene halve eeuw: blz. 260.

2) Staatslandbouwcommissie, 1886: Uitkomsten deel IV blz. 99 e. v.

3) Staatslandbouwcommissie, 1886: Uitkomsten deel IV blz. 99 e. v.

teren. In Amsterdam werd op de beurs buitenlandse tarwe verkocht à f 4, -- per hl. Hiertegen konden zelfs de Noord-Amerikaanse boeren niet concurreren. Hun export werd minder. Bovendien brak in Argentinië een geld- en credietcrisis uit en mislukte de oogst in Voor-Indië. De graanprijzen stegen en zijn sindsdien niet meer op het lage niveau van 1894-95 teruggevallen. 1)

Par. 3: De periode na de crisis tot 1914.

Het tijdvak, dat valt tussen de jaren 1895 en 1914 is een periode van herstel geweest. De Nederlandse landbouw kwam de crisis te boven en bereikte weer een behoorlijke welvaart.

Dit was mogelijk door:

1. de algemene economische gesteldheid,
2. de werkzaamheid van de boeren zelf,
3. de staatsbemoeiing, vooral op het gebied van onderwijs en voorlichting. 2)

De algemene economische gesteldheid

De voornaamste oorzaak van het herstel en de opbloei van onze landbouw moet gezocht worden in de lange opgaande conjunctuurgolf die ± 1895 begon en voortduurde tot de eerste wereldoorlog. Deze conjuncturele opgang werd voor een belangrijk deel veroorzaakt door de zeer sterke uitbreiding van de industrie. Velen trokken van het platteland naar de industrie, hetgeen de vraag naar landbouwprodukten deed toenemen. 3) Ook werd deze vraag tengevolge van de toenemende welvaart meer gedifferentieerd. Goederen die vroeger nog min of meer als luxe beschouwd werden, zoals eieren, kaas, spek, varkensvlees, fruit, verse groenten en bloemen, werden

1) 1813-1913; blz. 31.

2) Sneller; blz. 90.

3) 1813-1913; blz. 35.

steeds meer tot de normale levensbehoeften gerekend.

Onze economisch-geografische ligging werd, evenals in de gouden tijd, weer gunstig. In de ons omringende industrielanden ontstond grote vraag naar Nederlandse landbouwprodukten. Door zich toe te leggen op intensieve landbouw en zich aan te passen aan de buitenlandse markt kon Nederland de tuin van industrieel Europa worden. 1) En volgens Maltha waren hiervoor in Nederland alle factoren aanwezig: "Reeds door zijn karakteristieke eigenschappen van bodem en klimaat was Nederland als het ware aangewezen om te worden een land van intensieve landbouw. Een dichtbevolkt platteland leverde een groot aantal arbeidskrachten voor de intensieve landbouw; een overheersend kleinbedrijf leidde eveneens tot intensivering. De landbouwbevolking wist zich na 1900 snel technisch te ontwikkelen; landbouwvoorlichting en onderwijs kregen algemene belangstelling onder de landbouwers. Kapitaal was er voldoende aanwezig om de nodige investeringen mogelijk te maken. 2)

De voor een groot deel traditionele bedrijfsvoering ging nu dan ook over in een modern rationele en intensieve vorm. Op de kleigrond werd het halmgewas vervangen door de teelt van bladgewassen, vooral de suikerbiet voor de bietsuikerindustrie. Alleen in Groningen bleef de tarweteelt overheersen door de opkomende strokartonnijverheid. In de veenkoloniën legde men zich toe op de teelt van zetmeelrijke aardappelen voor de aardappelmeelindustrie. Op de zandgronden zette het proces, dat vóór de crisis al was begonnen, namelijk het voederen van akkerbouwgewassen aan het vee, zich voort; toen de zuivelbereiding overging naar de fabriek, kwamen hier de handen vrij voor de pluimvee- en varkenshouderij. De tuinbouw breidde zich uit en produceerde meer verfijnde en een groter verschei-

1) Sneller: blz. 91.

2) Maltha: blz. 18.

denheid van produkten. 1)

De Nederlandse landbouw ging zich dus oriënteren op de buitenlandse markt, niet alleen wat de afzet van eindprodukten, maar ook wat de invoer van o. a. grondstoffen, kunstmest en landbouwwerktuigen betreft. Hij ontwikkelde zich tot een verdelingsbedrijf en kreeg een sterk verkeersindustrieel karakter. 2)

Deze ontwikkeling paste geheel in het systeem van de internationale vrijhandel: "in dit tijdperk van opgaande conjunctuur kon daadwerkelijk de door de liberale school gepropageerde vrije uitwisseling van goederen tot haar recht komen en was onze veredelingslandbouw een sprekend voorbeeld van het succes, dat door deze vrije ontplooiing van aard en aanleg van een bepaald land kon worden bereikt". 3)

De werkzaamheid van de boeren zelf.

Kenmerkend voor de economische kentering, die in deze jaren inzette, was de activiteit, die van de boeren zelf uitging. Daarbij vraagt allereerst het opkomend verenigingsleven onze aandacht.

In de vorige paragraaf werd reeds het ontstaan vermeld van de provinciale maatschappijen en het Nederlands Landbouwcomité (N. L. C.).

Intussen waren er ook kleinere, locale verenigingen ontstaan. Zo bevorderde de Maatschappij van Landbouw in Limburg de opkomst van de z. g. landbouwcasino's, dorpsverenigingen, die als onderafdelingen van de Maatschappij erkend werden. Hun doel was de opbeuring van de plaatselijke landbouw door geregelde vergaderingen en gemoedelijke besprekingen, bevordering van de wetenschappelijke beoefening van de landbouw, oprichting van proefvelden én de bevordering van het genootschapswezen

1) 1813-1913: blz. 38 en 39.

2) Sneller: blz. 91.

3) Maltha: blz. 19 en 20.

in de landbouw. In de andere provincies werd dat voorbeeld gevolgd: echter in veel mindere mate en later. 1)

Nu was er van deze zijde nogal kritiek op het N. L. C. en de provinciale maatschappijen. Om tot het N. L. C. toegelaten te worden moest een vereniging minstens 600 leden hebben, waardoor de lokale verenigingen praktisch uitgesloten waren. In de provinciale maatschappijen overheerste het herenelement te zeer, waardoor de boeren zich er niet thuisvoelden. Bovendien werd het als een bezwaar gevoeld, dat ze neutraal waren. Dit laatste was wel de voornaamste reden tot de oprichting van de Nederlandse Boerenbond in 1896, die "het Christendom erkennende als grondslag voor de maatschappij", zich ten doel stelde "de belangen van den boerenstand te behartigen en te bevorderen, dat de uitbreiding van de staatbemoeiing op economisch gebied, ook dien stand ten goede zou komen". 2)

In 1899 werd deze bond een federatief lichaam van de provinciale boerenbonden, die tussen de jaren 1896 - 1904 werden gesticht in Gelderland, Utrecht, Noord-Holland, Noord-Brabant, Limburg, Overijssel, Zuid-Holland en Zeeland. In 1897 sloot de Bond zich aan bij het N. L. C. Dat contact werd echter in 1899 weer verbroken, daar de provinciale afdelingen geen lid konden worden van het N. L. C. In hetzelfde jaar had een reorganisatie plaats van de Nederlandse Boerenbond; de provinciale afdelingen werden zelfstandige instellingen, terwijl de Nederlandse Boerenbond een federatief karakter kreeg. In 1905 traden de nu zelfstandige provinciale afdelingen tot het N. L. C. toe. 3)

Dit verenigingsleven heeft vooral vrucht gedra-

1) Blink: Boerenstand en Landbouw, blz. 341.

2) Idem.

3) Vlg.: Sneller: blz. 252-266.

Centraal Bureau: blz. 26-29.

1813-1913: blz. 166-210.

gen in het ontstaan van de verschillende coöperaties. Gedwongen door de landbouwcrisis waren de boeren genoodzaakt samen te gaan werken om zich staande te kunnen houden. Ook de staatscommissie van 1886 had het gemis aan samenwerking en organisatie als een der oorzaken van de crisis aangewezen. De eerste coöperaties danken hun ontstaan dan ook aan de nood van de tot coöpereren gedwongen boeren of aan de behoefte van verweer tegen machten, waartegen men individueel niet opgewassen was. 1)

In 1876 ontstond de eerste aankoopvereniging, in 1886 de eerste verwerkingscoöperatie, in 1887 de eerste verkoop- en in 1896 de eerste credietcoöperatie.

Aankoopcoöperatie 2)

Het geknoei van de handelaren met kunstmest gaf aanleiding tot de eerste coöperatieve verenigingen. In 1876 nam G. A. Vorsterman van Oyen te Aardenburg (Zeeuws-Vlaanderen) het initiatief tot het oprichten van een aankoopvereniging van meststoffen, zaaizaden en veevoedermiddelen voor gezamenlijke rekening. De gunstige resultaten deden spoedig navolging vinden. De eerste verenigingen waren eigenlijk meer bestelverenigingen. De eerste plaatselijke aankoopvereniging met pakhuis, waar men dus dagelijks kon inkopen, kwam in 1896 te Lonneker tot stand; hier in combinatie met een credietcoöperatie, hetgeen niet veel navolging vond.

Al spoedig deed zich de behoefte gevoelen aan een gezamenlijke inkooporganisatie. Aanleiding werd de vorming van het consortium van kalizoutimporteurs in 1898 om de invloed van de coöperatieve

1) zie coöperaties voornamelijk: C. Minderhoud; Landbouwcoöperatie in Nederland, Groningen 1940. Hier: blz. 2 en 3.

2) Minderhoud: blz. 35-37.
1813-1913: blz. 216-218.

aankoop ongedaan te maken. De boeren besloten in samenwerking met het N. L. C. tot oprichting van het "Centraal Bureau uit het Nederlands Landbouwcomité", dat in 1900 zijn werkzaamheden begon te Enschede en later werd verplaatst naar Rotterdam. Het ontwikkelde zich voorspoedig: in 1893 waren 138 verenigingen met 6980 leden aangesloten en in 1913 1177 verenigingen met 104.455 leden.

De verwerkingscoöperaties

De oudste verwerkingscoöperaties zijn de zuivelfabrieken. In 1886 werd door enkele boeren te Warga (Fr.), toen zij met een particuliere onderneming in Leeuwarden niet tot overeenstemming konden komen, besloten tot oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek. Door enkele landeigenaren werd welwillend geld geleend; echter op voorwaarde dat de boeren de volledige aansprakelijkheid voor de financiële verplichtingen op zich zouden nemen. Op deze wijze, dus met geleend geld, werden vele coöperatieve zuivelfabrieken gesticht. In 1896 bestonden in Friesland al 44 coöperatieve fabrieken.

De grootste ontwikkeling had echter in het Zuiden plaats. In 1891 begon men in Tungalroy op initiatief van het hoofd der school J. J. C. Ament een coöperatief zuivelfabriekje met een handkrachtcentrifuge. Nadat de aanvankelijke tegenwerking van de boterhandelaren was overwonnen, volgde een zeer snelle ontwikkeling. De in 1892 opgerichte Zuid-Nederlandse Zuivelbond telde toen al 31 leden. Langzamerhand werden de handkrachtcentrifuges vervangen door de stoomkrachtcentrifuges.

De, naar het voorbeeld van de Zuid-Nederlandse Zuivelbond opgerichte, provinciale bonden hebben zich in 1901 verenigd in de Algemene Nederlandse Zuivelbond, de F. N. Z. (F. = Federatief), te beschouwen als de vertegenwoordiger van de Nederlandse coöperatieve Zuivelindustrie. 1)

1) Minderhoud: blz. 82-93, 1813-1913: blz. 213-216

Met de coöperatieve aardappelmeelfabricage begon men in 1898 te Borgercompagnie. De aardappelmeelfabrikanten betaalden een veel te lage prijs, vooral nadat ze zich in een bond verenigd hadden en een uniforme prijs aannamen. Dit werd aanleiding tot het stichten van de eerste coöperatieve aardappelmeelfabriek. In 1911 waren er in de Groningse en Drentse Veenkoloniën al 12, die tezamen al meer aardappelen verwerkten dan de gezamenlijke particuliere fabrieken. 1) Later volgden ook de coöperatieve strokartonfabrieken.

In de kleistreken was de bietsuikerfabricage weer opgekomen. De fabrikanten betaalden echter slechts naar gewicht en niet naar het suikergehalte uit. Dit dreef de boeren tot samenwerking: in 1899 werd de Eerste Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek gesticht te Sas van Gent, die na moeilijke beginjaren tot goede resultaten kwam. Na 1909 volgden verschillende andere fabrieken.

Afzetcoöperaties 2)

De voornaamste plaats wordt hier ingenomen door de tuinbouwveilingen. Lange tijd hadden de tuinders ofwel zelf verkocht in de steden, waardoor veel tijd verloren ging, ofwel verkocht aan opkopers waardoor men te weinig geld ontving. De oplossing werd gevonden in 1887 te Broek op Langedijk. Een tuinder, die bemerkte dat er veel vraag en weinig aanbod was, verkocht zijn produkten bij afslag. Deze wijze van verkoop werd door verschillende tuinders coöperatief ter hand genomen en bleek zeer goed te voldoen. Zij voerden hun produkten aan op geregelde tijden en op een bepaalde plaats en het bestuur verkocht die produkten. Er werd directe

1) Minderhoud: blz. 93-100.

1813-1913: blz. 460-462.

2) Minderhoud: blz. 58-81.

1813-1913: blz. 221-224.

betaling vereist van de kopers, die nu verzekerd konden zijn van door het bestuur gegarandeerde en gecontroleerde kwaliteit.

Ook de afzet van eieren kreeg grote betekenis. Lange tijd werden de eieren verruild bij de winkeliers of verkocht aan opkopers. Alleen op de Veluwe waren enkele markten o. a. te Barneveld en Nijkerk. Door gezamenlijk op te treden zijn de pluimveehouders erin geslaagd de pluimveeteelt op hoger niveau te brengen, hierbij gesteund door de in 1900 opgerichte Vereeniging tot Bevordering der Pluimveeteelt en tamme Konijnenteelt in Nederland (V. P. N.) De oudste coöperatieve eierverzendingvereniging werd in 1898 te Zutphen opgericht; de oudste eiermijn in 1900 te Maastricht. In 1904 kwam de Coöperatieve Roermondse Eiermijn (C. R. E.) tot stand, die tot grote ontwikkeling kwam. Haar leden vindt zij vooral in Noord-Brabant en Limburg; zij zijn lid van de R. K. Boerenbond, zijn verdeeld in afdelingen en hebben leveringsplicht; de eieren staan steeds onder controle. De C. R. E. ontwikkelde zich tot een exportvereniging. Naast de C. R. E. bestonden de Oostelijke Pluimveecentrale en de Gelderse Eierveiling.

Tenslotte de coöperatieve afzet van zuivelproducten. De coöperatieve zuivelfabrieken verkochten in het begin nog aan particulieren; ook hier ging men over tot coöperatieve afzet. De oudste boterverkoopvereniging is de afdeling Boterexport van de Zuid-Nederlandse Zuivelbond te Roermond (1893): zij begon met de exploitatie van een botermijn te Maastricht, doch ontwikkelde zich later tot een exportvereniging. De grootste is de "Friese Coöperatie Zuivelexportvereniging" (Frico) van 1898.

De credietcoöperatie 1)

Vóór 1896 waren de boeren voor crediet aange-

1) Minderhoud: blz. 21-34.
1813-1913: blz. 218-221.

wezen op notarissen, handelaars en winkeliers. De boeren betaalden vaak óf een te hoge rente óf ze werden totaal afhankelijk van winkeliers of handelaars. De Staatscommissie van 1886 kwam dan ook tot de conclusie dat de credietverlening op het platteland veel te wensen overliet en merkte op "dat naar haar oordeel éen duurzame verbetering van de toestand alleen te verwachten is van hetgeen door belanghebbenden zelf zal worden tot stand gebracht". 1)

Het duurde tot 1896 voordat "belanghebbenden" naar het voorbeeld van de Raiffeisenbanken in Duitsland een coöperatieve Raiffeisenbank stichtten te Lonneker, Hummelo en Keppel, of Swalmen; daarover is men het niet eens.

De grote stoot kwam van de Nederlandse Boerenbond, die de oprichting van boerenleenbanken - het woord is volgens van Campen van Pater van den Elsen afkomstig - ten zeerste bevorderden. Hierin werd de Bond krachtig gesteund door de R. K. geestelijkheid met van den Elsen en van der Marck als de grote stimulators. 2) De geestelijkheid zag in de Landbouwcredietorganisatie terecht een machtig middel tot zedelijke en economische verheffing van de boerenstand. De boerenleenbanken in het zuiden kregen als centrale instelling de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank te Eindhoven, in het Noorden de Centrale Raiffeisenbank te Utrecht, beiden van 1898.

De boerenleenbanken zijn coöperatieve spaar- en voorschotbanken, welker leden geen kapitaal verschaffen, doch voor de verbintenissen der leden onbeperkt aansprakelijk zijn. Door hun gedecentraliseerde vorm exploiteren de boeren de banken zelf en kent het bestuur de credietwaardigheid der leden.

1) Centraal Bureau: blz. 30.

2) P. Hollenberg: Gerlacus van den Elsen. Emancipator van de Noord-Brabantse boerenbond 1853-1925: diss. Nijmegen 1956.

Ze werken goedkoop: bestuur en kassier krijgen geen aandeel in de overwinst. Ze zijn veilig: de credieten moeten altijd gedekt zijn en kunnen een bepaald maximum nooit overschrijden en bedrijfsoverschotten komen in een reservefonds. 1)

Dat de boerenleenbanken het vertrouwen wisten te winnen blijkt wel uit de toename van het aantal bij de Centrale Banken aangesloten locale banken: in 1899 waren 46 banken aangesloten bij de 2 Centrales (waarvan 33 banken bij Eindhoven), in 1906 401 bij de 2 Centrales (waarvan 190 banken bij Eindhoven) en in 1913 838 bij de 2 Centrales (waarvan 363 banken bij Eindhoven).

De Overheidsbemoeiing

Als derde oorzaak van het herstel van de Nederlandse landbouw moet worden genoemd de overheidsbemoeiing. De door de regering ingestelde Staatscommissie van 1886 zag als taak van de regering: "verspreiding van meerdere kennis; grondige verbetering van de verschillende communicatiemiddelen; de bevordering van een beter credietwezen en de organisatie van de vertegenwoordiging der landbouwbelangen en, zo mogelijk, het behoud en de bevestiging van de eigengeërfden boerenstand". 2) De regering beperkte zich voorlopig tot de bevordering van het landbouwonderwijs en de landbouwvoorlichting.

De in 1876 opgerichte Rijkslandbouwschool te Wageningen werd in 1896 gesplitst in een hogere land- en tuinbouwschool en een praktijkschool voor land- en tuinbouw, waarvan de eerste in 1918 een hogeschool werd. De praktijkschool voor landbouw en die voor tuinbouw werden respectievelijk in 1912 en 1906 opgeheven en in plaats daarvan werden te Groningen en Deventer de eerste middelbare land-

1) van Campen: blz. 438.

2) Staatscommissie 1886, deel IV: blz. 105.

bouwscholen gesticht, aansluitend op de driejarige H. B. S. De landbouwwinterscholen (de eersten van 1893), de tuinbouwwinterscholen (sinds 1896), de Rijkszuivelschool te Bolsward (1904) en de cursussen voor de opleiding van land- en tuinbouwonderwijzers, keurmeesters en zaakvoerders behoren tot het middelbare onderwijs. Tenslotte werd voor het Lager Landbouwonderwijs gezorgd door het geven van wintercursussen, voornamelijk door land- en tuinbouwonderwijzers. 1)

De landbouwvoorlichting werd vóór 1890 al gegeven door enkele "wandelleraren", doch in 1890 was er voor het eerst op de staatsbegroting een post uitgetrokken voor de aanstelling van Rijkslandbouwlerearen, waarvan in april 1890 de eersten benoemd werden. Spoedig hadden de meeste provincies een rijkslandbouw- en sinds 1896 ook een rijkstuinbouwleraar. Zij moesten adviezen geven, toezicht houden op lager landbouwonderwijs en proefvelden en onderwijs geven aan winterscholen en cursussen voor de akten land- en tuinbouwkunde l. o. Ook tot de Landbouwvoorlichting behoren de Rijkslandbouwproefstations, die enerzijds een controlerende, anderzijds een voorlichtende taak hadden. 2)

De intensieve leiding van de regering maakte concentratie noodzakelijk van de over de verschillende departementen verdeelde afdelingen, die betrekking hadden op de landbouw: in 1898 werd aan het departement van Binnenlandse Zaken de afdeling Landbouw ingesteld onder een directeur-generaal en sinds 1905 maakte de afdeling landbouw deel uit van het Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel: sinds 1916 als Directie vanden Landbouw. 3)

De Nederlandse Landbouw is de crisis, die volgde op een periode van uitzonderlijk hoge welvaart te

1) Maltha: blz. 58-64.

Sneller: blz. 235 e. v.

2) Maltha: blz. 65-71 - Sneller: 235 e. v.

3) Sneller: blz. 107.

boven gekomen, dank zij de gunstige conjunctuur, vooral ook dank zij de boeren zelf en dank zij de regering, die door haar bemoeiing met onderwijs, en voorlichting, de landbouw deed profiteren van de wetenschappelijke bevindingen.

"Al moge de bloei van de welvaart in vroegere perioden somtijds grooter zijn geweest, wij weten dat die materieële welvaart toen maar al te veel met geestelijke malaise samenhang, zich uitende in eene vadsige zelfgenoegzaamheid en onverschilligheid voor hetgeen er buiten eigen kring in de wereld omging, onverschillig, ja vijandig zelfs, zich stellende tegenover hetgeen door wetenschap en techniek ten behoeve van het landbouwbedrijf wasgewrocht en tegenover de verbeteringen door concurrenten aangebracht in hunne werkwijzen. Die zelfgenoegzaamheid en dat horende doof en ziende blind zijn ook, behooren thans zool niet bij allen, dan toch bij het meerendeel onzer landbouwers tot het verleden". 1)

1) 1813-1913: blz. 41.

Hoofdstuk II

DE LANDBOUW

De gemeenten Venray, Horst en Sevenum, die het specifieke object vormen van onze studie, zijn gelegen in het Noord-Westen van Limburg. Ze besloegen in 1900 een oppervlakte van 27.433 ha, waarvan toen nog 13.101 ha woest waren, dus praktisch de helft. De landbouw moest er bedreven worden op zandgronden en het gemengde bedrijf was de bedrijfsvorm. Terwille van de overzichtelijkheid worden landbouw en veeteelt echter in afzonderlijke hoofdstukken behandeld.

Achtereenvolgens wordt in dit hoofdstuk aandacht besteed aan het winnen van cultuurgrond en aan het grondgebruik; aan de manier waarop de grond bewerkt en bemest werd en aan de gewassen, die verbouwd werden.

Par. 1: Ontginning en Grondgebruik

De belangstelling van de boeren voor de woeste Peelgronden was lange tijd zeer gering, waarbij in aanmerking moet worden genomen de zeer slechte toestand, waarin de landbouw zich op het einde van de vorige eeuw bevond. 1)

De door het veen aangetrokken grote ondernemingen hadden oorspronkelijk slechts oog voor een zo rendabel mogelijke veenexploitatie. Zo werd door de gemeente Horst reeds in 1855 aan de heer J. van de Griendt 300 ha veengrond verkocht en 777 ha verpacht. 2) In 1886 werd aan de heer E. van de Griendt, een broer van de eerstgenoemde, door

1) P. J. Simons: "De Peel als landbouwgebied", in Het land van de Peel, onder red. van M. Kemp, Maastricht 1955, blz. 77.

2) Gemeente Verslag Horst (G. V. H.) 1855.

de gemeente Horst + 410 ha verkocht. 1) In 1889 werd door de Maatschappij Griendtsveen van Venray 171 ha., Horst 254 en Sevenum 246 ha. gekocht. 2) Aan de Gebr. van de Griendt werd ook herhaaldelijk grond verpacht. Zij legden zich voornamelijk toe op vervening en later op de turfstrooiselfabricage. Vooral dit laatste was funest voor een goede ontginning: voor de turfstrooiselfabricage werd n.l. ook de bonkaarde, die juist voor een goede ontginning noodzakelijk is, afgegraven. Volgens een rapport betreffende ontginningen in de Peel 3) zijn de Provinciale besturen van Noord-Brabant en Limburg in gebreke gebleven om een provinciale verordening op verveningen vast te stellen. Wel moet worden opgemerkt dat van de Griendt met behulp van de N. V. Maatschappij van de Griendt's Landexploitatie, ook aan cultivering van woeste gronden deed: zo werd van 1894-1910 te Griendtsveen 140 ha ontgonnen. 4)

Blijkens de gemeenteverslagen werden de woeste gronden nog lang gebruikt voor het beweiden van vee, het steken en baggeren van turf, het graven van leem, klei of kiezel tot herstel en onderhoud der wegen, voor het hakken van heischillen tot bemesting, het maaien van heide voor veevoeder, en voor het plaatsen van bijenkorven. 5)

Toen de kunstmest ook bij de kleine boeren bekend was geworden en daardoor ontginning beter mogelijk werd, stegen de woeste gronden in waarde en verloren ze hun bovenvermelde functies. Nadat groot-ontginners, zoals van Ophoven te Echt, waren

- 1) G. V. H. 1886.
- 2) Provinciaal Verslag Limburg (P. V. L.) 1889.
- 3) Rapport betreffende ontginningen in de Peel, opgemaakt door de inspecteur van de Landbouw, F. B. Löhnis, in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel. Aanwezig in het Rijksarchief Limburg (R. A. L.) Port 194 no. III.
- 4) P. V. L. 1894-1910.
- 5) o. a. : Gemeenteverslag Venray (G. V. V.) 1886.

voorgegaan en de toestand van de landbouwers in het laatst van de vorige eeuw beter was geworden, begonnen ook de kleine boeren zelf te ontginnen. Ze pachtten of kochten grond van de gemeenten - zo had te Venray b. v. in 1905, 1908 en 1911 verpachting of verkoop van gemeentegrond in kleine perceeltjes plaats. 1) Deze ontginning had vooral ten doel de uitbreiding van de bestaande bedrijfjes. Hoewel op deze manier niet snel grote hoeveelheden cultuurgrond werden ontgonnen, waren deze ontginningen toch van groot belang. Er werd immers werkgelegenheid verkregen in tijden, dat er anders niet veel werk was, terwijl de bestaanszekerheid werd vergroot. Het nadeel van deze ontginningen was, dat de terreinen, die het gemakkelijkst waren te bewerken, het eerst werden aangepakt, waardoor een versnippering in de hand werd gewerkt en te weinig aandacht werd besteed aan afwatering en wegennet. Ontginning op grotere schaal en de daarmee parallel lopende werken voor waterhuishouding en wegennet hadden vooral plaats na de eerste wereldoorlog. 2) Deze grote ontginningen kwamen vaak tot stand met behulp van de in 1858 op initiatief van de Gelders-Overijsselse Maatschappij van Landbouw gestichte Nederlandse Heidemaatschappij, die zich oorspronkelijk meer met bosbouw, spoedig echter ook met ontginning bezig hield. 3)

De tot nu toe behandelde ontginning betrof vooral het in cultuur brengen tot bouw- en grasland. Vooral voor de gemeente Venray is echter nog van betekenis de ontginning tot bos. Dit werd van belang, toen in 1907 een maatregel tot stand kwam, welke het

- 1) Raadsbesluiten Venray 1905, 1908 en 1911.
- 2) P. J. Simons: "De Peel als landbouwgebied", blz. 77 en 79.
W. J. Drogen: De gemeentegronden in Noord-Brabant en Limburg (proefschr. Wageningen 1927) blz. 111-113.
- 3) Sneller: 103 en 104.

Indeling van de oppervlakte der gemeenten Venray, Horst en Sevenum naar het aantal ha. cultuurgrond, in 1876, 1900 en 1914 (12)

Plaats	Jaar	Bouwland	Grasland	Tuinbouw en Boomgaarden	Bos	Woeste gronden
<u>Venray</u>	1876	2360	1437	103	1101	8920
	1900	2453	1471	148	1501	7860
	1914	3005	2250	179	2223	5814
<u>Horst</u>	1876	1343	922	66	1094	3810
	1900	1537	912	64	1222	3600
	1914	2325	1414	128	1340	2151
<u>Sevenum</u>	1876	753	1085	53	74	2469
	1900	985	531	96	409	1641
	1914	1200	615	98	419	1330

12) Cijfers over 1876 zijn ontleend aan Verslag van de toestand van het Hertogdom Limburg over het jaar 1876, Maastricht 1877, hoofdstuk XIII. De cijfers over de andere jaren zijn vermeld in K. Dilling, De Peelstreek, een Nederlands gebied voor landverhuizing en voedselvoorziening. Wageningen, z.j., biz. 12.

mogelijk maakte, dat gemeenten van het Rijk renteloze voorschotten kregen voor het bebossen van woeste gronden. Reeds op 27 december 1907 tekende de gemeente Venray een overeenkomst met de staat over het in ontginning brengen van woeste gronden door bebossing met staatshulp onder leiding van het Staatsbosbeheer. Het ging hier om 710 ha. 1)

De veranderingen in de toestand van het grondgebruik volgt uit bijgaande tabel waaruit tevens de toename van cultuurgrond door ontginning blijkt.

In de drie gemeenten ziet men overal een aanzienlijke inkrumping van de woeste gronden, waartegenover het areaal bouw- en grasland en de oppervlakte bos toeneemt. Duidelijk is de grote toename van cultuurgrond tengevolge van de ontginning van woeste gronden. Dat Sevenum hierbij na 1900 nogal achterblijft, is te wijten aan de afgelegen ligging van de gemeente. In de gemeenteverslagen wordt steeds vermeld, dat de gemeentegronden wel voor verbetering vatbaar zijn, doch dat dit voor de gemeente zelf te kostbaar is en liefst aan particulieren of maatschappijen wordt overgelaten. Eerst in 1910 worden \pm 350 ha woeste grond verpacht. 2)

Venray en Horst waren al eerder begonnen met verkoop of verpachting van gronden. De in vergelijking met Venray grotere afname van woeste grond in de gemeente Horst moet voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan de heren van de Griendt, die de van de gemeente Horst gepachte gronden gedeeltelijk in cultuur brachten. 3)

1) Droesen: blz. 162.

Raadsbesluiten Venray: 27 december 1907.

2) Gemeenteverslag Sevenum (G. V. S.) 1910.

3) Uiteenzetting over de problemen, verband houdende met de Peelexploitatie; door de burgemeester van Horst, Th. J. M. Gijsen op 9 februari 1954 (niet uitgegeven), blz. 4.

De verdeling van de bedrijven naar grondgebruik, exploitatievorm en eigendomsverhouding
in het jaar 1912.

Grootte-klasse	Procentuele verdeling van de bedrijven, naar gelang van		
	Oppervlakte Cultuurgrond	Eigen exploitatie van de grond	Eigenaar van de grond
1 - 5 ha.	32,9	61,7	62,0
5 - 10 ha.	26,6	63,8	66,7
10 - 20 ha.	21,4	60,3	62,2
20 - 50 ha.	12,9	39,7	41,5
50 - 100 ha.	2,6	34,5	34,8
100 ha. en meer	4,0	33,9	33,3

Enige rubrieken in deze tabel verdienen nog een nadere verklaring.

Onder "Tuinbouw en Boomgaarden" zijn ook meegeteld de ha, die voor particulier gebruik zijn bestemd. In de gemeenteverslagen wordt er herhaaldelijk op gewezen dat tuinbouw en boomgaarden praktisch niets opbrengen voor de markt. Eerst het gemeenteverslag van Horst van 1903 spreekt van tuinbouw voor de markt en wel 4 ha snijbonen en $2\frac{1}{2}$ ha asperges en in 1911 wordt vermeld, dat men zich toe gaat leggen op de teelt van komkommers, doperwten en bonen, zodat dit de uitzonderlijke toename voor Horst kan verklaren.

Bij bouw- en grasland valt op de grotere toename van het grasland, behalve in Sevenum, waar het grasland t. o. v. het bouwland al een grotere oppervlakte besloeg. Dat het grasland meer toenam is te verklaren doordat, vooral na de crisis, de nadruk op de veehouderij kwam te liggen en dit te meer, omdat de veehouderij dank zij de fabriekmatige zuivelbereiding in deze streken veel rendabeler werd. Ook konden door kunstmest te gebruiken, de ontgonnen gronden beter tot grasland worden aangelegd. Dat het bouwland ook in oppervlakte toenam, werd eveneens veroorzaakt door de veehouderij. Het graan werd namelijk gevoederd en meer vee eist ook meer voedsel; en hierin kon het grasland, ondanks de toename van de oppervlakte, niet voldoende voorzien. 1)

1) Staatscommissie voor den Landbouw 1906:

- 1) Overzicht van het landbouwbedrijf in Nederland, Den Haag 1912, blz. 260.
- 2) "Schets van de ontwikkeling van het landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Limburg, het land van Weert en Peelland", in: Schetsen van het Landbouwbedrijf in Nederland, Den Haag 1912, blz. 449.

De uitzonderlijke toename van de oppervlakte bos voor Venray is reeds verklaard.

Bij het grondgebruik zij ook nog vermeld de verhouding van de grootte der bedrijven, welke in eigen exploitatie en welke eigendom zijn van de bewerker (gegevens voor heel Noord-Limburg) 1):

Uit deze gegevens blijkt, dat:

1. ongeveer 80% kleine en middelgrote bedrijven aanwezig zijn,
2. meer dan 61% van die bedrijven in eigen exploitatie is,
3. ongeveer 63% van de gebruikers van die bedrijven tevens eigenaar is.

Drie factoren, die van groot belang zijn. De eigeengeërfde boer is gehecht aan de grond en zal niets nalaten om de grond te verbeteren. Het kleine bedrijf prikkelt tot uitbreiding om tot bestaansverbetering te komen en tot vestiging van de kinderen op nieuwe bedrijven in de omtrek.

Par. 2: Grondbewerking en Bemesting

Bij de grondbewerking is in deze periode een, weliswaar bescheiden, verbetering te bespeuren. Voor het grootste deel werd de grond nog op de traditionele manier bewerkt. In de gemeenteverslagen wordt soms melding gemaakt van nieuwe werktuigen. Bij vergelijking van de eerste en de laatste opgave per gemeente blijkt dan toch wel enige vooruitgang. Als men weet, dat in 1910 in Venray 609, in Horst 511 en in Sevenum 302 bedrijven groter waren dan 1 ha, 2) ziet men in, dat er natuurlijk van mechani-

- 1) K. Dilling: De Peelstreek. . . . blz. 25 en 26; overgenomen van de Verslagen en Mededelingen van de Directie van den Landbouw 1912.
- 2) Commissie voor agrarische belangen in Limburg: Ontwikkelingsplan ten behoeve van de agrarische bevolking van Venray, Horst en Sevenum. Maastricht 1959. Bijlage bij Hoofdstuk II en IV blz. 34.

satie - misschien de paardendorsmachines uitgesloten - nauwelijks sprake kan zijn.

Bij de bemesting daarentegen is wel een aanzienlijke verbetering tot stand gekomen.

De bemesting geschiedde lange tijd alleen met stalmest. Als vergaarbak voor de stalmest diende de potstal; in de diep uitgegraven stal, zonder gierafvoer, werden stro en vooral heideplaggen gestrooid, die vermengd met de dierlijke mest de akkers moesten bevruchten. Daarnaast werd ook nog enige mest verkregen van schapeñ. De grootte van het bedrijf hing toen veelal af van het aanwezige vee. 1)

Naast de stalmest kwam als "kunstmest" de perugano voor. Volgens het gemeenteverslag van Horst werd hij daar in 1853 voor het eerst beproefd en sindsdien tamelijk veel gebruikt. In Sevenum werd er voor het eerst gewag van gemaakt in 1867. Dat in Venray ook met perugano werd bemest, vermeldt het Provinciaal Verslag van 1869.

Het gemeenteverslag van Sevenum geeft van 1881 - 1898 de gebruikte hoeveelheden kunst- en stalmest in kg:

Jaar	Stalmest	Guano	Holl. as	Gras-mest	Compost	Thomas fosfaat
1881	-	5.000	200	-	-	-
1886	40.000	20.000	1000	-	-	-
1891	120.000	15.000	1500	10.000	-	-
1896	200.000	10.000	1200	7.000	40.000	10.000
1898	250.000	10.000	1000	10.000	150.000	15.000

In Sevenum blijkt de stalmest in 1898 nog de voor naamste plaats in te nemen; het gebruik van guano werd minder, evenals dat van de Hollandse as, die

1) Vijftig jaar Limburgse Land- en Tuinbouw, 1901-1951, Echt 1951. blz. 51.

voornamelijk op weilanden gestrooid werd, 1) terwijl meer gebruik werd gemaakt van grasmest en het sinds 1894 aangevoerde compost of stadsvuil. In 1896 is er voor het eerst sprake van thomasfosfaat. Er werd dus steeds meer gebruik gemaakt van mest en van verschillende soorten mest. Men was niet langer meer afhankelijk van de veestapel als mestproducent, waardoor lange tijd de ontginning tegengehouden werd.

Van Venray en Horst zijn geen opgaven beschikbaar: wel wordt er af en toe melding van gemaakt, dat er nieuwe mest gebruikt werd, zoals in 1855 te Horst de Hollandse as en in 1864 te Venray de kalk, 2) of dat bemesting met guano of Hollandse as toenam. Dat er in Venray en Horst kunstmest - guano en Hollandse as buiten beschouwing gelaten - gebruikt werd, blijkt in elk geval uit de aanwezigheid van kunstmeststrooiers in die plaatsen. Vermoedelijk zal de kunstmest, evenals in Sevenum, in de negentiger jaren in zwang zijn gekomen.

Vooraf nam de bemesting met kunstmest toe, sinds men coöperatief ging aankopen. 3) Wel bleef de stalmest van grote betekenis, maar er werd geen gebruik meer gemaakt van plaggen en stro als strooisel; plaggen waren er trouwens steeds minder en stro werd zoveel mogelijk verkocht. De potstallen werden veranderd in met klinkers bevoerde stallen en voorzien van een gierkelder. Zulks verhoogde de voedingswaarde van stalmest en gier. Bovendien was dit veel hygiënischer en leidde tot grote arbeidsbesparing. 4)

Par. 3: De Gewassen.

Zoals overal op de zandgronden waren in de gemeenten Venray, Horst en Sevenum rogge, haver en aardappelen de voornaamste produkten; daarnaast

1) G. V. H. 1855.

2) P. V. L. 1868.

3) G. V. V. 1896, G. V. H. 1905.

4) Staatscommissie 1906: Schetsen. . . . blz. 450.

werden nog geteeld vlas, boekweit en knolgewassen.

Van het aantal beteelde ha met de 3 voornaamste bezet, volgt hier een tabel 1):

Jaar	ROGGE			HAVER			AARDAPPELEN		
	V	H	S	V	H	S	V	H	S
1851	1400	580	-	125	200	-	155	200	-
1856	1400	590	-	150	220	-	185	225	-
1861	-	600	-	-	220	-	-	225	-
1866	-	675	-	-	250	-	-	95	-
1871	-	-	190	-	-	250	-	-	162
1876	-	765	320	-	275	140	-	115	150
1881	-	823	320	-	300	140	-	150	160
1886	1873	823	360	260	300	120	190	150	160
1891	1873	820	300	262	300	180	190	160	160
1896	1774	842	570	250	300	160	190	160	140
1901	1774	845	570	243	300	160	220	160	140
1906	1415	848	580	695	306	130	226	160	140
1911	1500	908	534	715	351	150	249	200	160
1914	1700	980	600	760	334	300	315	300	165

Hoewel niet geheel volledig, geven de cijfers toch een redelijk beeld van de beteelde oppervlakte.

De rogge blijkt de grootste oppervlakte in te nemen. De hiermee beteelde oppervlakte nam geleidelijk toe. Alleen in Venray is er in 1906 een plotselinge daling te zien, die echter ongeveer correspondeert met een plotselinge toename van het met haver beteelde oppervlak in datzelfde jaar. Waarom deze plotselinge voorkeur voor haver boven rogge ontstond, is onbekend en werd nergens vermeld. Het geringe aantal van 190 ha rogge van Sevenum in 1871 is toe te schrijven aan de mislukking van de roggeoogst t.g.v. de strenge winter: de helft van het met rogge beteelde gebied werd omgeploegd (190 ha)

- 1) Deze cijfers zijn genomen uit de gemeenteverslagen van Venray (aanwezig van 1851-1858 en 1886-1914), van Horst (aanwezig vanaf 1851, hoewel de gegevens over de landbouw er ontbreken van Sevenum (aanw. vanaf 1864).

en met haver en boekweit bezaaid, waardoor tevens de 250 ha haver van Sevenum in 1871 verklaard zijn. 1) Ook de oppervlakte met haver en aardappelen bezet werd groter. Bij de cijfers voor haver dient opgemerkt dat hier ook bijgerekend is de evene, een lichtere haversoort. De afname van de oppervlakte aardappelen te Horst van 225 ha in 1861 naar 95 ha in 1866 en het zeer langzame "herstel", pas in 1911 zijn weer 200 ha beteeld, zijn waarschijnlijk te verklaren door de achtereenvolgende slechte aardappel-oogsten van 1859 (60 hl per ha), 1861 (45 hl per ha), 1863 (60 hl per ha), 1864 (75 hl per ha) en 1865 (60 hl per ha).

Van de andere gewassen heeft de boekweitteelt enige betekenis gehad. Tot 1869 werd er nog vrij veel boekweit, vooral veenboekweit verbouwd; daarna nam de boekweitteelt snel af. Het gewas was veel te lastig: "eens bevriest hij, dan weer verbrandt hij, dan weer verwaait hij". 2) Ook vlas werd vroeger tamelijk veel verbouwd, vooral voor eigen gebruik. In 1859 werden te Venray 40, te Horst 50 en te Sevenum + 20 ha. met vlas beteeld, rond 1880 nog respectievelijk 25, 12 en 14 en rond 1900 respectievelijk 0,9 en 9 ha. Met de toename van het geldverkeer en de goedkopere en betere, van elders aangevoerde garens, verdween deze teelt. Reeds in 1851 heet het in Horst, dat de linnenweverij in kwijnende toestand verkeert tengevolge van het gebruik van fabrieks-goederen. 3)

De teelt van wortels, spurrie en lupinen nam af, terwijl gerst en tarwe nauwelijks verbouwd werden. Daarentegen nam de oppervlakte met koolrapen en mangelwortelen toe.

1) G. V. S. : 1871.

2) Planje: Vijftig jaar....blz. 21.

3) G. V. H. : 1851.

	1851-'61	1861-'71	1871-'81	1881-'91	1891-'01	1901-'11
Rogge						
V	19, 3	-	-	22, 6	23, 7	24, 7
H	17, 2	17, 0	15, 2	16, 4	23, 6	25, 3
S	-	21, 4	21, 4	19, 6	22, 9	-
Tot. streek	18, 2	19, 2	18, 3	19, 5	23, 4	25, 0
Tot. Limburg	15, 5	17, 2	16, 8	17, 2	20, 9	-
Haver						
V	32, 0	-	-	35, 8	46, 5	47, 0
H	26, 4	22, 5	28, 2	31, 2	31, 0	33, 4
S	-	25, 6	30, 2	40, 2	42, 3	43, 4
Tot. streek	29, 2	24, 1	29, 2	35, 7	39, 9	41, 3
Tot. Limburg	26, 3	29, 6	30, 5	30, 3	30, 7	-
Aardap- pelen						
V	132, 2	-	-	124, 6	182, 5	176, 5
H	83, 5	71, 2	81, 8	130, 0	160, 0	162, 0
S	-	92, 0	83, 0	85, 5	97, 0	142, 2
Tot. streek	107, 8	81, 6	82, 4	113, 3	146, 5	160, 2
Tot. Limburg	100, 0	113, 0	113, 0	138, 0	182, 0	-

Behalve een toename van de met gewassen beeelde oppervlakte, was er ook een toename te constateren van de opbrengst per ha. De volgende tabel geeft de gemiddelde opbrengst aan per ha van de 3 hoofdgewassen over 10-jarige perioden voor Venray, Horst en Sevenum. 1)

Wij zien een stijging van de gemiddelde opbrengst, die ten opzichte van het totaal van Limburg gunstig afsteekt. Alleen bij de aardappels zien wij een nogal lage gemiddelde opbrengst, die vooral veroorzaakt wordt door de lage opbrengst van Sevenum, waar men eerst rond 1900 tot een redelijke produktie komt.

Was de toename van de met deze produkten beeelde oppervlakten vooral mogelijk door de ontginning van woeste gronden, de toename van de opbrengst per ha. werd mogelijk gemaakt door de verbeterde verzorging van de grond, vooral door bemesting, en door de invoering van betere variëteiten, hetgeen vooral te danken was aan de aanleg van proefvelden. 2)

De meeste produkten van het bouwland werden gevoederd aan het vee of waren voor eigen gebruik bestemd: verkocht werden roggestro en soms aardappelen, verder boter, eieren en slachtvee. 3) Ondanks de crisis kon de teelt van de voornaamste gewassen hier toch volgehouden en zelfs uitgebreid worden.

De crisis werd vooral gevoeld bij de veeteeltprodukten, maar was ook merkbaar in de koop- en huurprijzen der landerijen. Hier valt namelijk een stijging van de prijzen op tot rond 1880; een daling tot 1905 volgt daarna. Hierna treedt enig herstel op

- 1) zie noot 26: de cijfers voor Limburg zijn verkregen van een lijst, door het Sociaal Historisch Centrum te Maastricht verzameld, uit het Verslag van de Landbouw 1900.
- 2) Landbouwcommissie 1906: Overzicht... blz. 271.
- 3) Staatslandbouwcommissie 1906: Schetsen blz. 453.

rond 1910 zijn de prijzen weer tamelijk hoog. 1)

Aan het eind van deze paragraaf moet nog gewezen worden op de tuinbouw en de boomgaarden. Wel blijkt uit de tabel op blz. 137 een toename van de daarvoor bestemde oppervlakte, doch zowel tuinbouw als fruitbomen dienden voornamelijk voor eigen gebruik; daar wordt in de gemeente-verslagen steeds op gewezen. Wel wordt er vermeld dat van het fruit wel eens wat verkocht werd bij overvloedige vrucht.

De tuinbouw kreeg alleen betekenis in Horst; sinds 1903 wordt vermeld, dat 4 ha snijbonen en $2\frac{1}{2}$ ha asperges een goede opbrengst hadden. In 1906 waren het 5 ha snijbonen en 3 ha asperges en in 1911 wordt vermeld: "men begint zich toe te leggen op de teelt van komkommers, doperwtten, bonen, die in deze droge zomer een hoge opbrengst gaven". Het was nog niet veel, doch de grondslag voor de opgang, die de tuinbouw in Horst zou maken, was gelegd.

Samenvattend kan men constateren, dat er in de toestand van de landbouw, vooral sinds het eind van de vorige eeuw, een aanmerkelijke verbetering was te bespeuren.

Sinds men door het gebruik van kunstmest niet meer van de veestapel als mestproducent afhankelijk was, kon men op grotere schaal gaan ontginnen. Voordien was dit nauwelijks mogelijk geweest, daar men blij was, als men voldoende mest had voor het bestaande bouwland. De oppervlakte cultuurgrond nam nu toe. Ook kon de opbrengst per ha groter worden door betere bemesting en meer intensieve bewerking. Dit laatste werd nog in de hand gewerkt door het overwegende kleinbedrijf in deze streek. Er werd dus een grotere hoeveelheid produkten voortgebracht, waarmee de veestapel gevoederd kon worden.

1) zie noot 1) blz. 137.

De veestapel kon door de verbetering van de landbouw belangrijk toenemen; en deze moest tenslotte toch het geld opleveren. Doch hierover handelt het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk III

DE VEETEELT

Zoals reeds werd vermeld, had het landbouw bedrijf in Venray, Horst en Sevenum de gemengde bedrijfsstructuur: de veeteeltoproducten moesten er het geld opbrengen. Rundvee, varkens en kippen waren de voornaamste voortbrengers van de producten.

Par. 1: Het Rundvee

Tot rond 1890 was de toestand van de rundveestapel nog niet al te best. Het rundvee werd gehouden om boter en mest te leveren. De mestproduktie nam een zeer belangrijke plaats in, daar de opbrengst van de akkers, waarmee het vee weer gevoederd moest worden, hiervan afhing; vaak werd men in zijn mogelijkheden beperkt door de beschikbare hoeveelheid mest.

Toen nu de kunstmest in het mestgebrek voorzag, kon de hoeveelheid grasland groter worden door ontginning en kon het grasland van betere kwaliteit worden door betere bemesting (hoofdstuk II, par.1); tegelijk nam de akkerbouw in omvang en kwaliteit toe, waardoor meer voedsel ter beschikking kwam. De veestapel werd dan ook weldra groter. Dit werd bovendien in de hand gewerkt door de opkomst van de fabriekmatige zuivelbereiding. 1)

Enkele cijfers mogen die uitbreiding illustreren: 2) Het aantal stuks runderen in Venray, Sevenum, en Horst in de jaren 1856, 1890 en 1913.

	1856	1890	1913
Venray	2150	2483	3006
Horst	1463	1457	1997
Sevenum	819	1333	1184

1) Staatscommissie 1906: Overzicht blz. 278.

2) G. V. V., G. V. H. en G. V. S.

In het algemeen blijkt de runderveestapel een sterke uitbreiding te ondergaan, behalve in laatstgenoemd jaar te Sevenum. Misschien kan de oorzaak van deze daling liggen in het slechter worden van zijn markthandel, zoals wij nog zullen zien. Ook de geringe toename van het grasland in Sevenum (15, 9%) kan een grotere toename van het aantal stuks rundvee belemmerd hebben. Voor de streek in haar geheel blijkt in elk geval de rundveestapel sterk te zijn toegenomen.

Niet alleen het aantal, ook de kwaliteit van de dieren nam toe. Reeds in 1853 vermeldt het gemeenteverslag van Horst de aanschaf van vier goede stieren door de gemeente om door doorverkoop aan particulieren de kwaliteit van het rundvee te verbeteren. Dit kwam na 1853 nog herhaaldelijk voor. In Sevenum werden jaarlijks door de gemeente premies toegekend aan houders van keurstieren. 1) Dat ook in Venray aan de verbetering van de rundveestapel aandacht werd besteed, blijkt uit het Provinciaal Verslag van 1872, waarin wordt vermeld dat in Venray stieren werden ingevoerd om de kwaliteit van het vee te verhogen.

De verbetering begon evenwel eerst goed rond 1890, ook de Peelstreek. 2) In 1889 werd bij provinciale verordening een verplichte stierenkeuring in het leven geroepen. In 1897 werd een provinciale commissie ter bevordering van de veefokkerij in het leven geroepen, die premiekeuringen moest organiseren met Rijks- en Provinciale subsidie. Ook in het gebied Venray - Horst - Sevenum werden die premiekeuringen georganiseerd. 3) In 1900 werd opgericht de centrale commissie ter bevordering van de oprichting van stierhouderijen en fokverenigingen in Limburg 4), gesubsidieerd door Rijk, gemeente

1) G. V. S. 1868 en 1884.

2) Staatscommissie 1906: Schetsen. . . . blz. 455.

3) G. V. H. 1902.

4) P. V. L. 1900.

en de L. L. B. In 1910 telde Limburg 43 stierhouderijen (Drente 43, Overijssel 19, Gelderland 12, Noord-Brabant 4: totaal in de zandprovincies 121; in Nederland 206 1) Venray en Sevenum hadden beide een stierhouderij 2) of Horst er ook een bezat werd niet vermeld. "De verplichte stierenkeuringen hebben het hare bijgedragen tot verbetering van het exterieur; door de coöperatieve stierenhouderijen en eventueel op te richten fokverenigingen zal het evenwel mogelijk worden, ook te letten op afstamming, met het oog op het melkproducerend vermogen". 3)

Het rundvee in de Peelstreken werd vooral gehouden voor de boterproductie. Daarnaast werd er handel mee gedreven en diende het als mestproducent. Tot de negentiger jaren werd de boter gemaakt op de boerderij. Volgens van Stuyvenberg was de kwaliteit van deze boter inferieur, omdat de melkwinning in de potstallen (die omwille van de mestproductie voor de gemengde bedrijven onmisbaar waren) zoveel te wensen overliet. 4) Veelal was de boter het ruilmiddel bij de winkelier voor de aankoop van goederen, die men zelf niet produceerde; naarmate men meer aankocht, kreeg men een hogere prijs: was er bij een boer een feest, b. v. een bruiloft in het vooruitzicht, dan steeg de boterprijs. Wel bestonden er in Horst en Venray weekmarkten voor boter, zgn. botermijnen 5), doch ook hier kwamen de winkeliers opkopen en betaalden ze de beste prijzen aan de hun bekende klanten. 6) De botermijn

- 1) Staatscommissie 1906; Overzicht. blz. 280
- 2) G. V. S. 1911 en Verslag der Kamer van Koophandel te Venray over 1914.
- 3) Staatscommissie 1906; Schetsen. blz. 455
- 4) Stuyvenberg, J. H. van: Het Centraal Bureau 1899-1949. Rotterdam 1949, blz. 36.
- 5) G. V. H. 1867.
- 6) Planje: Vijftig jaar. blz. 39.
Staatscommissie 1906; Schetsen. blz. 455

van Horst had in 1867 een aanvoer van 20.000 pond, die echter in 1879 nog slechts 150 pond bedroeg. Dit tengevolge van het feit, dat de boter steeds meer naar Venlo ter markt gebracht werd, waar de prijzen hoger waren, zoals het gemeenteverslag van 1878 meedeelt. De botermijn te Venray, in 1883 gesticht, had tot 1902 een behoorlijke aanvoer; dan houdt echter plotseling de opgave op, waarschijnlijk omdat de boter, die rond die tijd al in de zuivelfabrieken verwerkt werd, ook coöperatief werd afgezet en niet in Venray op de markt werd gebracht. 1)

Een grote verbetering volgt in de negentiger jaren, toen in navolging van Ament, die in 1891 was begonnen met de eerste coöperatieve zuivelfabriek te Tungelroy, deze methode van zuivelbewerking zich snel uitbreidde. In 1910 waren er in Limburg al 137 coöperatieve boterfabrieken. De meeste waren handkrachtfabrieken; nog slechts 40 werkten op stoomkracht. De ontwikkeling in de drie gemeenten was als volgt:

In Venray wordt in 1895 voor het eerst melding gemaakt van een handkrachtfabriekje en de aanwezigheid van een stoomkrachtcentrifuge (waarschijnlijk op een *boerdrij*). In 1901 waren er 7 handkrachtfabriekjes, waarvan er in 1911 geen meer aanwezig was, daar ze vervangen waren door 3 coöperatieve stoomzuivelfabrieken.

In Horst begon men in 1892 een particuliere stoomboterfabriek; in 1894 werd er een tweede gesticht, weer door een particulier. De coöperatieve zuivelfabricage begon er in handkrachtfabriekjes, waarvan er in 1901 al 7 bestonden; in 1907 werden deze samengevoegd in een coöperatieve stoomzuivelfabriek.

In Sevenum leverde men enige tijd de melk aan een particuliere stoomzuivelfabriek te Horst, doch men ging spoedig over tot het oprichten van enkele coöperatieve handkrachtfabriekjes in Sevenum zelf; in 1896 waren er 5; in 1912 werden ze vervangen door

1) G. V. V. 1883-1902.

één coöperatieve stoomzuivelfabriek. 1)

Waren in Limburg in 1910 nog slechts 40 zuivelfabrieken van de 140 met stoomkracht uitgerust, in het gebied van Venray - Horst - Sevenum waren in 1912 alle handkrachtfabriekjes opgeheven en vervangen door stoomzuivelfabrieken.

De in 1893 opgerichte Zuid-Nederlandse Zuivelbond, besloot reeds in 1895 tot coöperatieve afzet, waarvoor in dat jaar de Botermijn te Maastricht werd opgericht. In 1896 werd er 670.000 kg aangevoerd, in 1913 was dit opgelopen tot 4.854.295 kg. Op de, in 1911 voor het eerst genoemde, Roermondse botermijn, werd in 1911 230.770 kg aangevoerd en in 1913 245.595 kg. 2)

De coöperatie bood op de eerste plaats financieel voordeel. Volgens Planje werden voor de aan de winkeliers verkochte boter, prijzen gemaakt, die varieerden van f 0,30 - f 0,60. 3) De botermijnen te Maastricht en Roermond betaalden in 1913 respectievelijk f 1,34 en f 1,33 per kilogram. 4) Ook heeft de coöperatieve zuivelbereiding veel bijgedragen tot de verbetering van de rundveestapel. De boer kreeg een idee van de melkrijkheid van de dieren en tevens van de waarde van de geleverde melk, die uitbetaald werd naar vetgehalte. De slechtste koeien werden weggedaan en de beste kalveren aangefokt. De maatregelen en verenigingen tot bevordering van de rundveestapel vonden bij de boer nu gemakkelijker weerklank. 5)

Naast de betekenis van het rundvee als melk- en mestprodukt, was ook de handel in rundvee voor deze streek belangrijk. In Venray werden tot 1892 jaarlijks zes, vanaf 1892 elf en na 1896 veertien markten (voor vee én handelsartikelen) gehouden: in

- 1) Gegevens verkregen uit de gemeenteverslagen van Venray, Horst en Sevenum.
- 2) P. V. L. 1896, 1911 en 1913.
- 3) Planje: Vijftig jaar. blz. 39.
- 4) P. V. L. : 1913.
- 5) Staatscommissie 1906: Schetsen. . . . blz. 455.

Horst waren er tot 1873 twee en na 1873 drie jaarmarkten voor vee en in Sevenum bestonden twee jaarmarkten voor vee. 1)

Bij de boterhandel was het lange tijd de winkelier, die de boter opkocht of ruilde en zelf de prijs bepaalde: Pas sinds de coöperatieve zuivelbereiding werd de boter via de coöperatieve afzet op de vrije markt gebracht en zodoende afhankelijk van de daar geboden prijzen. De handel in rundvee geeft over het algemeen een afhankelijkheid van de conjunctuur te zien, vooral doordat veel rundvee naar Duitsland geëxporteerd werd. In de gemeenteverslagen van Venray, Horst en Sevenum is er voortdurend sprake van, dat de handel gunstig is door ruime afzet in Duitsland of slecht gaat ten gevolge van invoerbeperking in Duitsland.

De volgende tabel geeft de aanvoer aan van rundvee op de jaarmarkten van Venray, Horst en Sevenum:2)

<u>Jaar</u>	<u>Venray</u>	<u>Horst</u>	<u>Sevenum</u>
1865	421	-	391
1870	640	475	328
1875	-	825	370
1880	-	773	278
1885	1400	605	153
1890	2640	800	190
1895	1414	650	150
1900	3867	642	95
1905	2783	478	26
1910	1760	184	15
1913	2100	898	25

De stijging rond 1900, vooral voor Venray, werd veroorzaakt door een grotere toevoer van vee op de markten tengevolge van enige minder goede oogsten van voedergewassen (1898, 1899, 1901 en 1902) en het gebrek aan hooi en gras door de grote droogte

- 1) G. V. V. 1886, 1892 en 1896. G. V. H. 1867 en 1873
G. V. S. 1871.
- 2) Gegevens uit de gemeenteverslagen.

van 1901. 1)

Sevenum geeft over het geheel een daling te zien, waarschijnlijk ten gevolge van zijn afgelegen ligging. De scherpe daling rond 1910 is vermoedelijk een gevolg van de sluiting van enkele markten vanwege mond- en klauwzeer.

Een tijdlang was er veel rundvee naar Duitsland uitgevoerd. Na 1890 echter ondervond de rundveehandel de invloed van protectionistische maatregelen van Duitsland en werd daardoor minder, terwijl na 1900 weer een herstel optreedt, doordat de uitvoer van slachtvee naar Duitsland mogelijk wordt en mede door de verzending van fokvee naar België. 2)

Toen invoer van fokvee in Duitsland nog mogelijk was, werd praktisch alleen naar Duitsland fokvee uitgevoerd. Toen in Duitsland slechts slachtvee mocht worden ingevoerd ging men het fokvee naar België uitvoeren.

De gemiddelde prijzen voor Venray, Horst en Sevenum waren als volgt:

1865, f 125, --; 1880, f 180, --; 1885, f 160, --;

1890, f 190, --; 1895, f 180, --; 1900, f 170, --;

1905, f 200, --; 1910, f 250, --; 1913, f 300, --.

(1910 en 1913 alleen voor Venray. 3) De prijzen geven dus eenzelfde beeld te zien.

De handel in vee was voor de boeren van groot belang, aangezien het geld, waarmee de grotere uitgaven moesten worden bestreden, vooral moest komen van de verkoop van enige stuks vee. Het botergeld kreeg men regelmatig; dit werd waarschijnlijk meer besteed voor de aanschaf van kleinere huishoudelijke benodigdheden. 4)

1) G. V. V. 1898-1902, G. V. H. 1898-1900, G. V. S. 1900-1901.

2) G. V. V. 1902.

3) Prijzen uit de gemeenteverslagen.

4) Zie hiervoor verder o. a.: van Campen: Landbouwcrediet 1898-1948, blz. 13-26.

Concluderend kan men zeggen, dat de rundveestapel, als melkproducent, als handelswaar en bovendien nog als mestproducent, voor het gemengde bedrijf op de zandgronden van Venray, Horst en Sevenum zeer belangrijk was.

Par. 2: Varkens en Kippen

Naast de rundveehouderij werd ook het houden van varkens en kippen op de gemengde bedrijven in Venray, Horst en Sevenum van meer belang. Vroeger liepen er op elke boerderij zoveel varkens en kippen rond, als er konden leven van de afval. Men besteedde er weinig aandacht aan. Van de 2 à 3 varkens, die op een boerderij van middelmatige grootte gemest werden, werd het slechtste exemplaar voor eigen gebruik bestemd, terwijl de twee andere verkocht werden. De eieren, die niet door de boeren zelf geconsumeerd werden, gebruikte men als ruilmiddel bij de winkelier. 1)

Sinds de fabriekmatige zuivelbereiding opgekomen was, ging de varkenshouderij een grotere rol spelen. De ondermelk, die als afvalstof van de fabriek bij de boer terug kwam, kon n.l. uitstekend gebruikt worden voor de varkensmestierij. 2)

Bovendien werd er in de tijd, dat de varkenshouderij belangrijker werd, al spoedig van de zijde van de L.L.B. veel aandacht besteed aan de verbetering van de varkensstapel door middel van subsidies bij de aankoop van fokvarkens. Ook werd er een commissie voor de varkensfokkerij benoemd, door wier initiatief men in 1912, kwam tot de oprichting van het Limburgs Varkensstamboek. Dat deze activiteiten resultaat hadden, bleek in 1913, toen het Limburgs Varkensstamboek met meer dan de helft van de op dit gebied te behalen prijzen van de Haagse Landbouwtentoonstelling naar huis terugkwam. 3)

1) Staatscommissie 1906: Schetsen blz. 456 en 457.

2) Planje blz. 32.

3) Idem blz. 33.

Het belangrijkste resultaat echter was, dat door rasverbetering en door voorlichting wat betreft voeding en verzorging het mogelijk werd om meer varkens per jaar te mesten, hetgeen weer een financieel voordeel betekende. 1)

Voor Venray, Horst en Sevenum blijkt de toename van de varkensstapel uit de volgende cijfers: 2)

<u>Jaar</u>	<u>Venray</u>	<u>Horst</u>	<u>Sevenum</u>
1870	1702	1196	734
1890	2000	780	870
1913	4000	1735	1400

Op de jaarmarkten voor Venray en Sevenum (zie par. 1) werden varkens verhandeld. In Horst was een aparte weekmarkt voor biggen. Voor Sevenum werd ook een aanvoer van varkens vermeld. Horst had slechts van 1866 - 1874 een behoorlijke aanvoer van biggen, n.l. gemiddeld 4000 stuks per jaar; daarna echter nam de handel snel af; in 1880 werden nog slechts 35 stuks aangevoerd. 3) De oorzaak hiervan lag in het feit dat de biggen steeds meer naar Venlo ter markt werden gebracht 4), hetgeen mogelijk te verklaren is door de hogere prijs, die te Venlo betaald werd: b. v. in 1875 in Venlo f 9,40, terwijl de prijs in Horst f 7,25 was. 5)

Voor Venray was de varkenshandel belangrijker. Gegevens betreffende de aanvoer op de markt waren vanaf 1895 beschikbaar; opgave van de prijs werd echter niet gedaan, daarom werden om enige indicatie voor het prijsverloop de prijzen van Venlo ter aanvulling genomen. 6)

- 1) Staatscommissie 1906: Overzicht. . . . blz. 292.
- 2) Gegevens uit de gemeenteverslagen.
- 3) Gemeenteverslag Horst.
- 4) G. V. H. 1874.
- 5) Verslag van de Kamer van Koophandel te Venlo en G. V. H. : beide van 1875.
- 6) G. V. V. en Verslagen K. v. K. Venlo.

<u>Jaar</u>	<u>Aanvoer Venray</u>	<u>Prijs Venlo</u>
1895	2877	f 3,90
1900	4160	6,50
1905	7400	8,40
1910	3600	8,40
1913	5020	11,40

Volgens Planje hangt de grote schommeling in de marktaanvoer samen met de vleesprijzen voor vette varkens. Ook de exportmogelijkheden, somtijds door uitvoerverboden sterk gereduceerd, hadden op de aangevoerde hoeveelheid grote invloed.

Zoals reeds vermeld, werden oorspronkelijk de kippen vooral voor eigen gebruik gehouden en werd het overschot geruild bij de winkelier. Toen men de eierafzet coöperatief ging organiseren en voor de eieren een hogere prijs ontving, had dit een geweldige toename van het aantal kippen tot gevolg. 1)

Aanvankelijk werden op de botermijn te Maastricht ook eieren geveild; spoedig werd echter de in 1904 opgerichte C. R. E. de voornaamste eiermijn. Daarnaast werd in 1908 te Venlo de Coöperatieve Veiling Vereniging (C. V. V.) opgericht, waar ook eieren geveild werden. Voor beide coöperaties gold voor de leden het verplichte lidmaatschap van de boerenbond en een leveringsplicht van alle eieren.

Jaar	Veiling	Aantal eieren	Gemidd. prijs per 100 stuks
1901	Maastricht	972.163	f 2,95
1905	Maastricht	2.041.200	3,75
	Roermond	835.075	3,86
1910	Maastricht	7.887.908	4,19
	Roermond	13.568.800	4,27
	Venlo	1.675.850	4,20

1) G. V. V. en Verslagen K. v. K. Venlo.

De C. R. E. had afdelingen; de leden daarvan brachten hun eieren bijeen op een bepaalde plaats, vanwaar die eieren naar Roermond getransporteerd werden. Voorgaande opgave geeft de omzet van Maastricht, Roermond en Venlo. 1)

In Venray werd in 1903 een afdeling van V. P. N. gesticht met 25 leden (in 1914 waren er 230 leden); de afdeling was weer gesplitst in 3 coöperatieve eierverzendingverenigingen, die leverden aan de C. R. E. 2) Of er in Horst en Sevenum ook aan de C. R. E. geleverd werd, vermelden de verslagen niet, hoewel de grote aanhang van de L. L. B. in die gemeenten dit wel waarschijnlijk maakt.

Ook moet melding gemaakt worden van de werkzaamheden van particulieren als de heren Jansente Venray - later te Horst - en de Ponti, onderwijzer te Oirlo (gem. Venray); van hen vooral ging de stuwkracht uit voor de verbetering van de pluimveestapel en de afzet op coöperatieve grondslag. 3)

De volgende tabel geeft de geweldige groei van het aantal kippen in Venray, Horst en Sevenum weer: 4)

<u>Jaar</u>	<u>Venray</u>	<u>Horst</u>	<u>Sevenum</u>
1870	6340	3000	1060
1890	6400	3000	2500
1900	7500	3101	4000
1905	26050	12000	12000
1910	28000	46752	40000
1913	39875	46750	40000

Bij vergelijking met het aantal kippen in Limburg, dat in 1900 504.000 bedroeg en in 1913

- 1) Staatscommissie 1906: Schetsen... blz. 457.
- 2) Verslag K. v. K. Venray 1914.
- 3) Planje: Vijftig jaar... blz. 41.
- 4) Gegevens uit de gemeenteverslagen.

916.000 1), blijkt de geweldige groei in Venray, Horst en Sevenum nog beter.

Ook was de verzorging van de kippen in deze streek beter. De Staatscommissie van 1906 vermeldt:

"In enkele streken, zoals in het Noorden van Limburg, te Horst, Sevenum en Venray en omgeving, wordt aan rasverbetering veel gedaan, daar houdt men de kippen op de meeste boerderijen thans in afgebakende loopplaatsen, met afzonderlijke slaap- en legplaatsen, iets wat hier en daar elders, maar over het algemeen nog niet voorkomt". 2)

Par. 3: Overig Vee.

Bij het "overig vee" moeten als eerste de paarden genoemd worden. Rond 1850 waren er nog wel enige tientallen trekossen in de streek van Venray, Horst en Sevenum, doch het waren spoedig voornamelijk de paarden, die als trekvee gebruikt werden.

Handel in paarden werd er op de jaarmarkten praktisch niet gedreven. Er werden slechts af en toe enige paarden aangevoerd. Eerst in 1914 werden in Venray 2 paardenmarkten opgericht. 3)

Ter verbetering van het paardenras kwam in 1901 de Wet op de Paardenfokkerij tot stand: er werden provinciale keuringscommissies opgericht, die zich ook belasten met de aankoop van goed fokmateriaal. 4) In 1914 werd te Venray opgericht de Hengstenassociatie "Venray - Horst en omstreken", waartoe ook Sevenum in 1915 toetrad. 5)

De cijfers van het aantal aanwezige paarden geven dan ook een ontwikkeling te zien, evenredig met

- 1) Gegevens voor Limburg uit Planje: Vijftig jaar... blz. 34.
- 2) Staatscommissie 1906: Overzicht.... blz. 299.
- 3) Verslag K. v. K. Venray 1914.
- 4) Planje: Vijftig jaar... blz. 35.
- 5) Verslag K. v. K. Venray 1914 - G. V. S. 1915.

het geleidelijk groter worden van de behoefte aan paarden als trekkracht: 1)

<u>Jaar</u>	<u>Venray</u>	<u>Horst</u>	<u>Sevenum</u>
1856	310	178	138
1880	-	163	132
1900	470	164	139
1913	482	294	258

De schapenhouderij in deze streek nam na 1890 zeer sterk af: 2)

De oorzaak van deze teruggang lag vooreerst in de ontginning van de woeste gronden, waardoor steeds minder heide beschikbaar kwam. Verder liep de schapenteelt terug door gebruik van kunstmest en de uitbreiding van de rundveestapel, waardoor het schaap als mestproducent zijn waarde verloor 3) en tenslotte door het afnemen van de handel die werd gedreven door de Venrayse Schaapscompagnieën.

<u>Jaar</u>	<u>Venray</u>	<u>Horst</u>	<u>Sevenum</u>
1856	7432	810	936
1870	7770	1310	1528
1890	4000	2150	1035
1910	1100	290	80

Op de merkwaardige schapenhandel moet iets nader worden ingegaan. 4)

Er bestonden in Venray op het gebied van de schapenhandel een grote Compagnie en enkele kleinere compagnieën; deze kleinere bleven bestaan tot

- 1) Gegevens uit de gemeenteverslagen.
- 2) Idem.
- 3) Staatscommissie 1906: Overzicht. blz. 295.
- 4) De gegevens over de Venrayse schapenhandel zijn uitsluitend ontleed aan een artikel van H. Wismans in: "De Maasgouw", jaargang 66 (1947), blz. 34: "De Venraysche schapenhandel voor 100 jaren".

1900. De grote Compagnie bestond van 1847 tot 1850 uit elf leden, in 1857 uit negen, in 1859 uit zestien, in 1872 uit zeventien, in 1877 uit een en twintig, in 1910 uit tien en na de eerste wereldoorlog nog uit vier leden. Haar werkzaamheid strekte zich uit tot Parijs en Londen. Reeds in 1845 werden schapen via Metz naar Parijs gezonden en in 1846 naar Londen. De schapen werden door de leden opgekocht op de boerderijen in de buurt en op de markten over heel Nederland. Omstreeks 1860 werden de schapen ook aangekocht op Duitse boerderijen en markten. Sommige leden trokken door tot Polen, Oostenrijk, zelfs tot Rusland om schapen op te kopen. De proef met Rusland werd echter na 1878 en 1879 niet meer herhaald; het bracht te weinig op. Ook Denemarken en IJsland werden bezocht. Toen Argentinië op het eind van de vorige eeuw grote hoeveelheden schapen ging uitvoeren en dreigde de handel te gaan overheersen, zond de Compagnie twee van haar leden naar Buenos Aires, om schapen te kopen voor Engeland.

Over enkele jaren zijn meer kwantitatieve gegevens bekend: in 1846 werden 5500 schapen verhandeld; in 1847 11.000; in 1856 21.000; waarvan 10.000 naar Londen, 10.000 naar Parijs en 1.000 naar Luik; in 1860 35.000; in 1869 70.000; in 1872 100.000 Duitse schapen, waarvan 53.000 naar Engeland; in 1878 93.000, waaronder 12.000 "Russen". De omzet in de laatste 2 jaren bedroeg telkens ruim een miljoen gulden.

Na 1900 begon het ledenaantal en de omzet af te nemen. Toen het vervoer uit andere werelddelen sneller ging en bevriezingsmethodes werden toegepast en vooral ook toen de vraag naar schapenvlees in Duitsland zelf toenam in verband met de stijgende welvaart, verloor de Compagnie, die in Duitsland haar voornaamste handelsgebied had, de afzet van Duitse schapen naar Engeland. Gedurende de eerste wereldoorlog hield de internationale handel van de Compagnie geheel op en na die oorlog werd Antwerpen, waar een viertal jongere leden het werk her-

vatten, het enige centrum.

Verder moeten bij het "overig vee" nog de bokken en geiten genoemd worden. Zij werden vooral gehouden door arbeiders, die daarmee enigszins in de behoefte aan melk konden voorzien. De omvang veranderde niet veel: voor Venray, Horst en Sevenum bedroeg dit aantal in 1870 resp. 670, 520 en 208 stuks en in 1913 resp. 600, 600 en 160 stuks. 1)

De bijenteelt tenslotte ging flink achteruit. In Venray liep deze terug van 691 korven in 1870 tot 201 korven in 1913. Horst, dat in 1870 nog 1200 korven telde, had er in 1880 nog slechts 252 over, waarna geen melding meer wordt gemaakt van het aantal. In Sevenum daalde het aantal bijenkorven van 440 in 1870 tot 40 in 1913. 2) Als oorzaken geeft de Staatscommissie 1906 twee factoren aan:

1. het gebrek aan arbeidskrachten voor dit nogal veeleisend bedrijf,
2. de betrekkelijk lage prijzen en de minder gretige afname van honing en was. 3)

De grote verbetering in de veeteelt was vooral van belang daar de veeteelt het geld moest opbrengen. Voor 1890 deed zij dit nauwelijks; dit was bijna alleen het geval door het verhandelen van enkele stukken vee per jaar; boter en eieren dienden slechts als ruilmiddel. De coöperatie bracht hier de grote verandering. De boter werd coöperatief bereid en afgezet; ze werd van goede kwaliteit en bracht behoorlijk geld op. De rundveestapel nam toe. Ook werd het rundvee van betere kwaliteit, o. a. door de coöperatieve stierhouderijen. De varkensmesterij dankte haar opgang vooral aan de coöpera-

- 1) Gegevens uit de gemeenteverslagen.
- 2) Idem.
- 3) Staatscommissie 1906: Schetsen... 458.

tieve zuivelbewerking, omdat de afvalstoffen van de zuivelfabriek een zeer goed voedsel bleken voor de varkensmesterij. Bovendien werd het ras verbeterd, o. a. door de activiteit van de L. L. B. De kippenhouderij breidde zich geweldig uit nadat de coöperatieve afzet van eieren geregeld was.

Grote invloed moet ook worden toegekend aan voorlichting en onderwijs, die van rijkswegen geregeld werden en aan de bemoeiingen van rijk en provincie met de verbetering van de veestapel.

Tenslotte werd via de coöperatieve afzet en de markthandel geprofiteerd van de stijging der prijzen ten gevolge van de opgaande conjunctuur. De streek werd nu ingeschakeld in en afhankelijk van het grotere marktverkeer, waarvan zij lange tijd afgesloten was geweest, daar men voornamelijk voor zichzelf en weinig voor de markt produceerde. Het aantal schapen echter nam beduidend af. Ongeveer een halve eeuw lang had de Grote Schaapscompagnie te Venray een opmerkelijke en levendige handel gedreven in schapen, waarvan met het uitbreken van de eerste wereldoorlog een einde kwam.

Hoofdstuk IV

ENIGE ANDERE SOCIAAL- ECONOMISCHE ASPECTEN

De belangrijke vooruitgang, die op het terrein van de landbouw en veeteelt na de agrarische crisis werd geboekt, is in het voorgaande uitvoerig beschreven. Deze vooruitgang was allereerst het resultaat van de pogingen van de boeren in deze streek om door onderlinge samenwerking de moeilijkheden het hoofd te bieden en gezamenlijk te zoeken naar mogelijkheden tot intensivering en verbetering van het landbouwbedrijf. Daarom werd de eerste paragraaf van dit hoofdstuk gewijd aan het verenigingsleven en de coöperaties.

De ontwikkeling op agrarisch terrein had belangrijke consequenties voor de streek, die in haar bestaan bijna geheel van de toestand van de landbouw afhankelijk was. De overige bestaansbronnen werden door de gunstige landbouwsituatie gestimuleerd, met name de verzorgende, grotendeels op de agrarische grondstoffen voortbouwende nijverheid, de verzorgende beroepen en het dienstenverkeer. Aan de ontwikkeling van de nijverheid in deze streek schenkt de tweede paragraaf bijzondere aandacht.

Maar ook andere groepen waren in hun bestaan onmiddellijk van de landbouw afhankelijk. Wij denken hierbij speciaal aan de toestand van de landarbeiders, die eveneens hun situatie belangrijk verbeterd zagen. In de derde paragraaf is daarom vooral aandacht geschonken aan de toestand van de landarbeiders.

Par. 1: Verenigingsleven en Coöperatie

In 1849 was in Limburg de Maatschappij van Landbouw en Bloemkwekerij opgericht, die in 1862 na hervorming werd omgedoopt in de Limburgse Maatschappij van Landbouw. Het ledenaantal van de Maatschappij nam vooral na 1870 toe: in dat jaar

werd een "wandelleraar" benoemd "om op bevattelijke wijze onderricht te geven in de landbouw" en werd bovendien besloten over te gaan tot het bevorderen van het locale verenigingsleven door middel van de zogenaamde landbouwcasino's, waarvan er in Horst een in 1870, te Sevenum in 1871 en te Venray een in 1872 werd opgericht. 1) Doel en middelen tot dat doel zijn reeds in Hoofdstuk I, par. 3 gegeven. Ook probeerde de maatschappij de veeteelt door middel van veetentoonstellingen en premies voor goede fokdieren en de landbouw door middel van proefvelden, direct te bevorderen.

Of de Maatschappij een grote invloed heeft gehad, valt te betwijfelen. In de gemeenteverslagen van Horst wordt herhaaldelijk opgemerkt, dat de invloed van het Casino, dat als hoogste ledenaantal slechts 60 haalde, weinig merkbaar was. Het Casino in Venray, in 1896 voor het eerst vermeld, telde slechts 20 leden. Tekenend is ook, dat het coöperatieve zuivel- en boerenleenbankwezen grotendeels naast en niet uit de Maatschappij is gegroeid. 2)

De in 1896 opgerichte Limburgse Christelijke Boerenbond mocht zich daarentegen over een grote belangstelling verheugen. Dat is te verklaren uit haar positief Christelijke instelling, die de Maatschappij van Landbouw - uitsluitend de bevordering van materiële belangen ten doel hebbend - niet kende. Dat de Boerenbond in korte tijd ingang vond op het platteland was ook mede te danken aan de activiteit van de priesters. 3)

In 1901 kwam de fusie tot stand tussen de Limburgse Maatschappij van Landbouw en de Christelijke Limburgse Boerenbond tot de Limburgse Landbouwbond, welke ook het Christendom als grondslag had. De bond had tot doel: de geestelijke en stoffelijke verheffing van de landbouwende stand. Dit doel

1) P. V. L. 1870, 1871, 1872.

2) Planje: Vijftig jaar. blz. 70.

3) Idem blz. 71.

trachtte men te bereiken door: het bevorderen van de landbouwbelangen in het algemeen, het verspreiden van voor de landbouw nuttige kennis, het stichten of steunen van credietverbetering en verzekeringswezen, het bestrijden van slechte gewoonten en handelspraktijken en het bevorderen van de spaarzaamheid.

In 1901 waren er 118 verenigingen en 9611 leden aangesloten bij de Bond: in 1913 154 afdelingen en 18.235 leden. 1) In Venray bestond in 1896 een afdeling van de Boerenbond met 180 leden; in 1913 waren er 450 personen lid van de Limburgse Landbouwbond (L. L. B.) In Sevenum werd in 1897 een afdeling opgericht; er worden echter geen cijfers gegeven. In Horst zijn in 1901 308 leden; in 1910 374 leden.

De activiteit van de L. L. B. richtte zich vooral op coöperatie, onderwijs en voorlichting.

Coöperatie

De samenwerking in de vorm van coöperaties uitte zich op het gebied van het credietwezen, de aankoop van meststoffen en op het terrein van het verzekeringswezen.

De organisatie van het landbouwcrediet in Limburg werd voornamelijk overgelaten aan de daartoe ingestelde Raiffeisencommissie, waarvan Th. v. d. Marck, pr. de secretaris en de grote organisator was. Om tot oprichting van boerenleenbanken te komen richtte hij zich speciaal tot de dorpspastoors, de toekomstige adviseurs van de boerenleenbanken. Dat hij succes gehad heeft, moge hieruit blijken: in 1899 waren er bij de C. C. B. te Eindhoven 12 Limburgse banken aangesloten (totaal 33), in 1913 117 (totaal 363).

In Venray, Horst en Sevenum werden de boeren-

1) P. V. L. 1901 en 1913.

leenbanken respectievelijk opgericht in 1899, 1911 en 1905; bovendien werden er in Oirlo (Gem. Venray) en America (gem. Horst), waar ook boerenbonden bestonden, resp. in 1911 en 1918 boerenleenbanken opgericht. 1) Het aantal leden nam toe: in Venray van 124 in 1907 tot 197 in 1914; in Horst van 45 in 1911 tot 97 in 1914 en in Sevenum van 123 in 1907 tot 223 in 1914. 2)

Dat het vertrouwen van de boeren gewonnen werd blijkt ook uit de geweldige toename van de spaargelden; 3)

voor Venray van f 72.650 in 1907 tot f 134.281 in 1913.

voor Horst van f 19.177 in 1911 tot f 70.168 in 1913.

voor Sevenum van f 60.837 in 1907 tot f 237.685 in 1913.

voor Limburg van f 689.861 in 1907 tot f 3.325.222 in 1913.

De gezamenlijke aankoop werd ook direct door de L. L. B. ter hand genomen. De nauwe binding tussen de boerenbond en de aankoopvereniging blijkt nog in het spraakgebruik (als men het over boerenbond heeft bedoelt men het magazijn van de aankoopvereniging). Er werd een commissie van aankoop benoemd, die de bestellingen van de afdelingen samenvoegde en uitvoerde; ook de afdelingen zelf kochten rechtstreeks aan. Tot 1909 was op de depôts alleen kunstmest verkrijgbaar, daarna ook veevoederartikelen. In 1914 werd de commissie van aankoop opgeheven en vervangen door de centrale coöperatieve aankoop- en verkoopvereniging "Landbouwbelang",

- 1) Haastert H. van en C. W. M. Huysmans; Veertig jaren landbouwcrediet o. l. v. de C. C. B. te Endhoven 1898-1938, Roermond 1938, blz. 122 en 123
- 2) Dilling: De Peelstreek, bijlage bij blz. 149.
- 3) Gegevens voor Venray, Horst en Sevenum uit Dilling: De Peelstreek: blz. 150.
Gegevens voor Limburg uit P. V. L. 1907 en 1913.

een onderdeel van de L. L. B. Dat in Venray, Horst en Sevenum ook aankoop-verenigingen ("boerenbonden") bestonden, blijkt uit de mededelingen uit de gemeenteverslagen: voor Venray (1896), Sevenum (1902) en Horst (1904) wordt het uitdrukkelijk vermeld, maar er worden geen cijfers gegeven. Voor Limburg geeft het Provinciaal Verslag cijfers betreffende de coöperatieve aankoop: in 1901 werd 15.098.970 kg aangekocht; in 1907 34.077.000 kg en in 1913 zelfs 63.159.116 kg.

De derde vorm van coöperatieve activiteit omvatte het verzekeringswezen. Door de L. L. B. werden achtereenvolgens opgericht: de onderlinge hagelverzekering in 1899 (in 1913: 107 afdelingen), de onderlinge paardenverzekering in 1901, (in 1913: 57 afdelingen, de onderlinge brandverzekering in 1902, (in 1913: 108 afdelingen), de landbouwongevalverzekering in 1910, (in 1913: 138 afdelingen) en de onderlinge Limburgse ziekteverzekering eveneens in 1910, (in 1913: 102 afdelingen). 1)

Het verslag van Sevenum geeft een opgave van de daar aanwezige coöperatieve instellingen, waaruit blijkt, dat in Sevenum tot 1914 alleen een afdeling van de onderlinge hagelverzekering bestond sinds 1899. Het Verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venray (in 1914 is de Kamer begonnen) vermeldt over 1914 voor Venray alleen een afdeling van de onderlinge brandverzekering met 39 verzekerden. Voor Horst werd in het gemeenteverslag niets vermeld.

Wel dient nog vermeld, dat er nog zelfstandige locale onderlinge verzekeringen bestonden. Zo vermeldt het verslag van Sevenum sinds 1893 het bestaan van een onderling veefonds. Het verslag van de Kamer van Koophandel van Venray over 1914 vermeldt de aanwezigheid van: een paardenverzekering met 272 leden, een veeverzekering met 188

1) Planje: Vijftig jaar... blz. 88-97.

De cijfers werden gehaald uit P. V. L. 1913.

leden en voor het dorp Oirlo een onderlinge veeverzekering "tellende 300 koeien".

Onderwijs

Vanwege het Rijk waren sinds 1890 zogenaamde land- en tuinbouwleraren aangesteld, die als taak hadden het aanleggen van proefvelden, het geven van voordrachten, adviezen en onderwijs. Een wandelleraar bestond er in Limburg al sinds 1870 met ongeveer dezelfde taak. Veel werk werd er ook gedaan door de land- en tuinbouwonderwijzers, die land- en tuinbouw cursussen gaven.

De eerste vorm van middelbaar landbouwonderwijs in Limburg was de rijkslandbouwwinterschool te Sittard, gevestigd sinds 1895.

Op het gebied van de veehouderij werd onderwijs gegeven door middel van de cursus veekennis, die afwisselend in de verschillende plaatsen in Limburg gegeven werd; ook werden er cursussen hoefbeslag gegeven door praktiserende dierenartsen. Deze cursussen werden door het rijk gesubsidieerd, terwijl later provincie en landbouwbond subsidies voor het onderwijs uittrokken.

De cursussen van de landbouwleraren en de cursus hoefbeslag blijken volgens de provinciale verslagen van 1886 en 1905 ook in Venray, Horst en Sevenum gegeven te zijn.

In 1914 werd door de L. L. B. de Vereniging voor Landbouwonderwijs opgericht, waarvan als eerste activiteit de stichting van de Landbouwhuishoudschool te Posterholt in 1914 te vermelden valt.

De verdere en grotere ontwikkeling van het landbouwonderwijs valt na 1914.

Voorlichting

Deze was, zoals reeds opgemerkt, in handen van de rijksland- en tuinbouwleraren. Daarnaast kende men een tweetal consulenten, n.l. de heren J. Ament voor het zuivelwezen en ir. J. Timmer-

mans voor de veeteelt, die beiden door woord en geschrift zeer veel voor het zuivelwezen en de veeteelt tot stand gebracht hebben. Ament was de man van de coöperatieve zuivelverwerking in het Zuiden, die in 1892 begonnen was met de coöperatieve zuivelfabriek in Tungalroy en in het bestuur zat van de Zuid-Nederlandse Zuivelbond (in 1893 opgericht). 1)

In 1903 werd door de L. L. B. een commissie benoemd voor de varkensfokkerij, die door subsidies te geven voor aankoop van fokmateriaal het varkensras in Limburg verbeterde. In 1912 kwam op advies van deze commissie het Limburgs Varkensstamboek tot stand.

Voor de verbetering van de rundveestapel bestond al sinds 1900 de "Centrale Commissie ter bevordering van de oprichting van stierhouderij en fokverenigingen in Limburg", een provinciale instelling. 2) Voor de paardenstapel bestond een provinciale regelings- en keuringscommissie. Voor de pluimveebelangen zorgde de V. P. N.

Ook werd voorlichting gegeven door de in 1910 ingestelde commissie tot verbetering van zaaizaad en pootgoed uit de L. L. B.

Een ruime voorlichting werd tenslotte gegeven in het orgaan van de L. L. B. "Land en Vee", dat, hoewel al bestaande als maandblad en onder andere namen vanaf 1897, sinds 1907 wekelijks aan de leden toegezonden werd. 3)

Par. 2: De Nijverheid

De ontwikkeling van de nijverheid in het gebied van Venray, Horst en Sevenum werd vooral beïnvloed door twee factoren, vooreerst door de groei en samenstelling van de bevolking en vervolgens door de toestand van de landbouw.

1) P. V. L. 1905.

2) P. V. L. 1900.

3) Planje: Vijftig jaar. blz. 101-105.

De bevolking van de gemeenten Venray, Horst en Sevenum steeg van 13.792 zielen in 1870 tot 17.231 in 1914. Deze bevolkingsgroei steeg voornamelijk door geboorteoverschot, omdat deze streek tot 1905 een permanent vertrekoverschot kende. Merkwaardig is, dat de gemeente Venray een veel geringere bevolkingsstijging had dan de gemeenten Horst en Sevenum, hetgeen overigens geen afbreuk deed aan de centrale functie, die Venray vanouds in de streek vervulde. Op het gebied van de nijverheid zal dit nog nader blijken.

Het agrarisch karakter van de streek is eveneens in de aard en ontwikkeling van de nijverheid af te lezen. Deze breidde zich uit, maar was in hoofdzaak toch gebonden aan en gericht op de verwerking van landbouwprodukten. De agrarische structuur van de streek beïnvloedde zodoende het karakter en de vooruitgang van de nijverheid.

Dat het aantal personen, in 1909 in de nijverheid werkzaam, een bescheiden plaats innam ten opzichte van hen, die hun werk vonden in de landbouw, blijkt uit de beroepstelling van het C. B. S., die voor Venray, Horst en Sevenum de volgende beroepsstructuur geeft. 1)

	Venray	Horst	Sevenum
Nijverheid	77,7%	21,8%	12,7%
Landbouw	46%	54,5%	71,8%
Overige beroepen	36,3%	23,7%	15,5%
Totale beroepsbevolking	100%	100%	100%
Beroepsbevolking in % van de totale bevolking	35,1%	40,6%	43,2%

Sevenum blijkt het meest agrarisch te zijn. Het kleinere percentage van de beroepsbevolking op de totale bevolking in Venray is toe te schrijven aan de gestichtsbefolking.

1) Deze cijfers van de beroepstelling 1909 in: Ontwikkelingsplan t. b. v. de agrarische bevolking van Venray, Horst en Sevenum... bijlage bij hoofdstuk III, blz. 53 en 54.

De nijverheid in Sevenum was over de hele periode uiterst beperkt: de nijverheid, die er bestond was bovendien nog geheel ingesteld op de verwerking van landbouwprodukten. In 1866 waren er 4 bierbrouwerijen, 2 windgraanmolens en 1 oliegraanmolen; in het totaal hadden hier 10 arbeiders werk. 1) In 1898 waren de bierbrouwerijen verdwenen en in 1914 bestonden in Sevenum: 2 stoomgraanmolens en 3 windgraanmolens met elk 4 arbeiders, en 1 stoomzuivelfabriek, met 6 arbeiders. 2) Aan deze geringe aanwezigheid van industrie zal Sevenums afgelegen ligging niet vreemd geweest zijn: het station aan de spoorlijn Venlo - Eindhoven (vanaf 1867) lag op 2 kilometer van het dorp en de provinciale wegen Venlo, Horst, Venray en Venlo - Roermond lagen beide op grote afstand van Sevenum.

In Horst nam de nijverheid een belangrijke plaats in. Dit was deels toe te schrijven aan de textielindustrie, die in Horst enige omvang had en verder sinds 1886 aan de Gebroeders van der Griendt, die begonnen met turfstrooisel- en turfbriketten-fabricage.

Horst kende in het begin van de vorige eeuw een bloeiende weefindustrie; eerst van vlaslinnen, doch rond 1850 moest wegens het ophouden van de vlasteelt, worden overgegaan op de katoenweverij, waarmede zich + 150 wevers bezig hielden (het was huisindustrie) 3). Deze weverij zal ook de andere textielindustrie aangetrokken hebben: in 1857 waren behalve de weverij aanwezig: 1 zijdefabriek met 13 arbeiders, waarvan 3 kinderen; 1 katoenfabriek (huisindustrie) met 21 arbeiders, waarvan 1 kind; en 1 wasblekerij. De arbeiders verdienden 50 - 57 cent per dag, de kinderen f 0,90 - f 1,50 per week. 4) Een Twentse calicotwever verdiende in

1) G. V. S. 1866.

2) G. V. S. 1898 en 1914.

3) G. V. H. 1852.

4) G. V. H. 1857.

1860 55 cent per dag, een katoenwever 85 cent, terwijl in de Noordbrabantse textielcentra een dagloon voorkwam van 67 cent per dag. 1)

De kinderarbeid, die in Horst blijkbaar voorkwam, verdween in de tachtiger jaren en vanaf 1883 werden er in de gemeenteverslagen geen kinderen meer vermeld bij het aantal arbeiders, in de fabrieken werkzaam.

Naast de textielindustrie waren er in 1857 nog: 1 stoomoliemolen met 4 arbeiders, 1 smederij met "2 man en 1 paard", 1 orgelmakerij met 4 arbeiders 2 windgraanmolens, 1 watergraanmolen, 1 wateroliemolen en 3 biërbrouwerijen (van deze laatsten is het aantal arbeiders onbekend).

In 1887 is de toestand als volgt. De zijde- en manufacturenfabriek had 35 arbeiders (in 1857 10) de katoenfabriek gaf werk aan 29 arbeiders (1857 20). Het aantal wevers was afgenomen met 50; sommigen van hen hadden werk gevonden in de landbouw; anderen waarschijnlijk in de zijde- en manufacturenfabriek. De wasblekerij had opgehouden te bestaan. De textielindustrie gaf dus een daling te zien. Van de overige genoemde "fabrieken" had alleen de orgelmakerij opgehouden te bestaan en was het aantal arbeiders, werkzaam bij de olie-zaagmolen van 4 tot 7 gestegen. Sinds 1876 echter bestond er ook een houtzagerij, die in 1887 werk gaf aan 25 arbeiders. Een turfstrooiselfabriek met 40 arbeiders was sinds 1886 in bedrijf gekomen. De lonen waren overal f 0,90 per dag, behalve in de turfstrooiselfabriek, waar f 1,20 verdiend werd. 2)

In 1907 heeft zich de nijverheid aldus ontwikkeld: De zijde- en manufacturenfabriek gaf nog slechts werk aan 10 arbeiders; de katoenfabriek aan 24 arbeiders; wevers zijn er nog 72; de textielindustrie

- 1) Verberne L. G. J., De Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw. Antwerpen (Aulaserie 23) blz. 39.
- 2) G. V. H. 1887.

is blijkbaar achteruitgegaan. Voor de andere fabrieken blijkt het volgende: bierbrouwerijen en graanmolens waren er wel, doch hun aantal werd niet genoemd, evenmin het aantal arbeiders, daarbij werkzaam; de oliegraanmolen gaf werk aan 7 arbeiders (1887:7), de smederij aan 10 arbeiders (1887:2), de houtzagerij aan 21 (1887:25), en de turfstrooiselfabriek van van der Griendt aan 62 personen (1887:40). Nieuwe fabrieken waren: 1 sigarenfabriek (sinds 1894) met 8 arbeiders; 1 turfbrikettenfabriek (sinds 1906 met 20 arbeiders); 1 houtzagerij (sinds 1906) met 8 arbeiders en 3 stoomzuivelfabrieken, waarvan het aantal arbeiders onbekend is. De lonen waren ten opzichte van 1887 weer iets vooruitgegaan; men verdiende f 1,-- per dag; behalve bij de turfstrooisel- en turfbrikettenfabriek en bij de houtzagerij van 1906, waar f 1,50 betaald werd; de laatste 3 waren allen eigendom van van der Griendt. 1)

Horst blijkt dus wel enige industrie te hebben. Het aantal arbeiders dat er in de textielindustrie werk vond, met inbegrip van de wevers, nam weliswaar af, maar in 1907 was het aantal toch nog 106 personen (in 1857 + 180 personen). Verder vonden in 1907 90 personen werk bij de fabrieken van van der Griendt. Als men het aantal arbeiders in de andere "fabrieken" (houtzagerij, sigarenfabriek, smederij, graanmolens, bierbrouwerijen) op 60 à 70 stelt, komt men op een totaal van 250 à 260 personen, die in Horst zelf in de nijverheid werkzaam waren.

Voor Venray bleken de gegevens uit de gemeenteverslagen veel geringer. Slechts aantal en aard van de fabrieken werd opgegeven; over aantal arbeiders en hoogte van de lonen werd niets medegedeeld. Bovendien wordt er eerst in 1901 een opgave gedaan van de aanwezige nijverheid. Om de nijverheid in Venray te beoordelen kunnen dus slechts de gege-

1) G. V. H. 1907.

vens van 1901 en 1914 naast elkaar geplaatst worden. 1)

1901

5 brouwerijen
1 cichorijfabriek
3 watergraanmolens
7 windgraanmolens
2 leerlooierijen
7 zuivelfabrieken

1 boekbinderij
2 drukkerijen
1 steenbakkerij
1 ijzer- en metaal-
warenfabriek

1904

5 bierbrouwerijen
1 cichorijfabriek
2 watergraanmolens
7 windgraanmolens
3 leerlooierijen
2 stoomzuivelfabrieken
1 cartonnagefabriek
1 hooipersfabriek
2 huidenzouterijen
2 schoenfabrieken
1 mouterij
1 stroohulzenfabriek
1 graan- en houtzaagmolen
2 boekbinderijen
2 drukkerijen
1 steenbakkerij
1 ijzer- en metaalwaren-
fabriek
1 gasfabriek
1 meubelfabriek
4 sigarenfabrieken
1 tabaksweverij
1 rijwiel- en motorfabriek
1 stoomtimmerfabriek

Men ziet dus, dat fabrieken, die landbouwprodukten (in ruime zin) verwerken, in aantal ver de andere fabrieken overtreffen (in 1901 resp. 25 en 5; in 1914 resp. 29 en 15). Wel blijkt dat de toename ten opzichte van 1901 in het voordeel uitvalt van de "niet-agrarische" fabrieken.

Bij vergelijking met Horst valt het veel grotere aantal op én de grotere verscheidenheid. Hoe het

1) G. V. V. 1901 en Verslag K. v. K. Venray 1914.

dan te verklaren is, dat in Horst 21,8% van de bevolking in de nijverheid werkzaam was, terwijl er in Venray slechts 17,7% werk had in de nijverheid, is moeilijk te zeggen, daar voor Venray geen gegevens bekend zijn betreffende het aantal arbeiders per fabriek

De grotere verscheidenheid én het grotere aantal van de fabrieken is misschien hieruit te verklaren. Op de eerste plaats had Venray b.v. in 1910 8226 inwoners en Horst 5509; dit veroorzaakt dus een grotere behoefte. Bovendien was in Venray het percentage "overige beroepen" 36,3% en in Horst 23,7%; een verschil dus van 12,6%. Dit overwicht van Venray werd vooral veroorzaakt door het groot aantal instituten (een gymnasium voor jongens, verbonden aan een klooster der Franciscanen; een "pensionaat voor jonge dames" met H. B. S. en Kweekschool, verbonden aan een klooster voor zusters; verder 2 psychiatrische inrichtingen met een staf van doktoren en verplegers; een ziekenhuis; enkele kloosters 1), terwijl in Horst slechts een ziekenhuis en enkele kloosters waren. Dit grote aantal instituten en de mensen, die daarin werkzaam waren, hadden wellicht een behoefte aan artikelen, die men b.v. in Horst nog als overbodige luxe beschouwde. (Boekbinderijen en -drukkerijen, meubelfabriek, gasfabriek): van de andere kant is het ook mogelijk dat mensen juist door die instituten aangespoord werden in Venray een fabriek te vestigen (schoenfabrieken en aanverwante fabrieken, 4 sigarenfabrieken, rijwielen- en motorfabriek).

Dat Sevenum zover achter is gebleven, wat nijverheid betreft en bijna uitsluitend agrarisch bleef, is reeds verklaard.

Par. 3: De toestand van de landarbeiders.

Daar in de gemeenteverslagen gegevens betref-

1) Verslag K. v. K. Venray 1914.

fende de landarbeiders bijna geheel ontbraken, werd hier voornamelijk gebruik gemaakt van: Verslagen betreffende den economischen toestand der landarbeiders in Nederland, deel II (Utrecht - Limburg) van de Staatscommissie voor den Landbouw 1906, uitgegeven in Den Haag in 1910. Hierin van blz. 347-366: Verslag betreffende de toestand der landarbeiders in Limburg, door J. Th. Verheggen.

Over het algemeen nam in Limburg gedurende deze periode het aantal losse arbeiders toe ten koste van het aantal vaste arbeiders. Dit had meerdere oorzaken. De losse arbeiders konden telkens daar gaan werken, waar het meeste te verdienen was, terwijl de vaste arbeiders steeds voor een bepaalde tijd aan één boer verbonden waren. Ook was het alleen voor losse arbeiders mogelijk aan eigen grond aandacht te besteden, aangezien de vaste arbeiders meestal van zonsopgang tot zonsondergang bij "hun" boer werkzaam waren. Bovendien waren de losse arbeiders meer baas over hun tijd; ze konden hun tijd zelf indelen.

Bij ontginningen en verveningen in Venray, Horst en Sevenum, waren voornamelijk losse arbeiders werkzaam. De losse arbeiders bij de verveningen van de Maatschappij Griendt'sveen waren veel afkomstig uit Friesland en Overijssel. De overige losse arbeiders waren afkomstig uit de eigen streek. Hun toestand was lange tijd zeer ongunstig. Herhaaldelijk vielen zij in de termen om bedeed te worden, wanneer zij uit eigen middelen niet meer in hun levensonderhoud konden voorzien.

Volgens de gemeenteverlagen van Horst teelden de "geringe lieden" nogal veel aardappelen, zodat zij er telkens, als de aardappeloogst slecht was, minder gunstig voorstonden en bedeling nodig hadden. Van 1854 - 1861 en in 1895 en 1910 waren de aardappeloogsten slecht 1); in dezelfde jaren blijkt het aantal bedeeden inderdaad hoger. Onder

1) G. V. H. 1854-1861; 1895 en 1910.

de dagloners kwamen wel behoeftigen voor "ten gevolge van de menigvuldige onberaden huwelijken van dienstboden en minvermogenden zonder enig vooruitzicht op eigen middelen". 1)

In 1854 en 1855 was de toestand zorgwekkend zowel tengevolge van de slechte aardappeloogsten, als tengevolge van de duurte van levensmiddelen; er was een nieuwe subsidie nodig van de gemeente en er werd een collecte gehouden onder de goede ingezetenen die in 1854 f 2.000, -- en in 1855 f 1.300, -- opbracht; bovendien konden enige arbeiders werk vinden bij de boekweitteelt. 2) Velen konden werk vinden bij de verveningen; ook werden behoeftigen te werk gesteld in de gemeentebossen 3) of bij de aanleg van de spoorweg Venlo - Eindhoven, hoewel dit laatste natuurlijk slechts van tijdelijke aard was. 4) Het betrekkelijk laag aantal bedeeden in 1885 en 1890 hing samen met de gunstige toestand, waarin de landbouw toen verkeerde; de stijging van het aantal behoeftigen in 1895 (in dit jaar ook een slechte aardappeloogst) en 1900 en de daling na 1900 werden ook grotendeels door de algemene toestand van de landbouw veroorzaakt. 5)

Dit blijkt ook in Venray het geval te zijn, hier wordt er in 1912 nog bij vermeld, dat, tengevolge van de goede toestand van de landbouw, de daglonen hoger werden. 6)

In Venray bleek de toename der bedeling voor een groot deel veroorzaakt door de "doortrekkende armen". "De veenarbeiders uit het Noorden, werkzaam in de turfstrooiselfabrieken van Deurne en Helenaveen, nemen steeds de route over deze gemeente en moeten, als zij daar geen werk kunnen

- 1) G. V. H. 1852.
- 2) G. V. H. 1854 en 1855.
- 3) G. V. H. 1854.
- 4) G. V. H. 1865.
- 5) G. V. H. 1895 en 1912.
- 6) G. V. H. 1912.

vinden, verder naar hunne vorige woonplaats worden voortgeholpen". 1) De "Noord-Hollandsche" arbeiders, die in Duitsland werk gezocht en niet gevonden hadden of die gedwongen werden terug te keren, kwamen meestal bij Venlo over de grens, werden door de gemeente Venlo tot Venray vervoerd en Venray moest ze dan verder voorthelpen. 2)

Het bleek, dat de meeste losse arbeiders in Limburg tevens kleine landbouwers waren; in Noord-Limburg hadden de meesten woning en grond in eigendom.

Volwassen inwonende boerenknechts, dus vaste arbeiders, verdienden in de zandstreek van Noord-Limburg in 1906 f 100, -- - f 150, -- per jaar. Jongere inwonende boerenknechts verdienden f 60, -- - f 120, --. De vrouwelijke dienstboden verdienden er f 70, -- - f 100, --. Ter vergelijking diene, dat soortgelijke lonen in de Mijnstreek en rond Maastricht soms de helft hoger lagen.

De losse arbeiders kregen f 0,80 tot f 1,25 in drukke tijden met f 0,40 à f 0,50 verhoogd, als daghuur, zonder kost; als zij in taak werkten konden ze f 2, -- à f 2,50 per dag verdienen. De losse arbeiders bij de ontginningen kregen een uurloon van 12 cent; werd het werk aanbesteed, dan steeg het tot 15 à 16 cent. De arbeiders in de verveningen verdienden een dagloon van f 2, --. In Duitsland werd bij het oogsten en maaien f 2,40 tot f 3, - betaald, soms meer of minder naar gelang men geheel of gedeeltelijk vrije kost genoot. 3)

Naast de lonen hadden de losse arbeiders nog vaak een inkomen van hun bedrijfje: de landbouwprodukten dienden vooral voor eigen gebruik; aan eieren en mestvarkens hadden zij vaak nog een behoorlijke bijverdiensite.

1) G. V. V. 1897.

2) G. V. V. 1898 - 1900.

3) Verslagen betreffende den economischen toestand der landarbeiders in Nederland, deel II, o. c.

De duur van de werktijd regelde zich naar de grotere of de minder grote drukte en naar de lengte van de dagen: in de zomer 11 à 12 uur, in de oogsttijd echter veelal langer; in de winter meestal 8 uur.

De arbeid van kinderen bleef beperkt tot kortere werkzaamheden, meestal na de schooltijd. In de meeste landbouwgemeenten werden de vakanties en het door de leerplichtwet toegestane verlof voor veldarbeid geregeld naar de noodzaak van de hulp der kinderen bij de arbeid, die voor hen vooral bestond in het planten en rapen van aardappelen en het hoeden van vee.

Verenigingen, uitsluitend voor landarbeiders, kende men in Limburg niet. Op het platteland was men vaak lid van de afdelingen van de L. L. B. en genoot zo ook de voordelen van de coöperatieve verenigingen.

Wel werd op de noodzakelijkheid gewezen van een uitbreiding van de ongevallenverzekering tot de landarbeiders, alsmede op uitbreiding van herhalingsonderwijs, spaar- en ondersteuningskassen en op invoering van gedwongen ziekteverzekering.

De toestand der landarbeiders was derhalve belangrijk vooruitgegaan. Verschillende factoren droegen daartoe bij:

- 1) de lonen stegen in hogere mate dan de prijzen der levensbehoeften: ten opzichte van 1876 waren de lonen rond 1908 met 50% gestegen;
- 2) de landarbeiders genoten evenals de boeren de voordelen van coöperatie en landbouwvoorlichting;
- 3) vermindering van het drankgebruik;
- 4) meerdere spaarzaamheid ten gevolge van de boerenleenbanken;
- 5) vermeerdering van werk door de ontwikkeling van land- en tuinbouw als gevolg van de ontginningen en door de opkomst van de industrie.

Deze vooruitgang kwam tot uiting in de betere huisvesting en de betere levenswijze, welke vooral bleek in kleding en voedsel.

De Landarbeiderswet, door de Staatscommissie van 1906 met overtuiging aanbevolen, en ten doel hebbende het de landarbeiders, zo nodig met credietverlening, beter mogelijk te maken land met woning, "het plaatsje", in eigendom te verwerven en los land te pachten, werd door de oorlog opgehouden en kwam eerst in 1918 tot stand 1). Voor Noord-Limburg zal die wet waarschijnlijk minder betekenis hebben gehad, daar de meeste landarbeiders er al woning en land in eigendom hadden.

1) Z. W. Sneller: blz. 109.

CONCLUSIES.

Het gemengd bedrijf in Venray, Horst en Sevenum van 1850 - + 1890 was bijna geheel autarkisch, afgezien van enige handel in vee of ruil met vee-teeltprodukten; in 1914 bleken de boerderijen zich ontwikkeld te hebben tot voornamelijk voor de markt producerende bedrijven.

Deze ingrijpende verandering werd mogelijk gemaakt en veroorzaakt door een reeks factoren, die in deze streek vooral na 1890 werkzaam waren:

- coöperatie op allerlei gebied - sterk bevorderd door de L. L. B. - waardoor de veestapel (en hierbij vooral de varkens- en kippenteelt) verbeterd en uitgebreid werd; de akkerbouw, die in dienst stond van de veeteelt, kon zowel in oppervlakte als opbrengst per ha. toenemen door de kunstmest, waarvan het gebruik vooral ten gevolge van de coöperatie ingang vond;
- onderwijs en voorlichting van rijkswegen - ook door de L. L. B. gesteund - en instellingen en maatregelen ter bevordering van de veestapel van de zijde der provincie;
- de inschakeling in het grotere marktverkeer ten gevolge van de coöperatieve afzet van eieren en zuivelprodukten, waardoor geprofiteerd werd van de opgaande conjunctuur, waarvan ook de veehandel op de markten nu weer zijn voordeel trok.

De landarbeiders bleken ook te profiteren van de voordelen die de coöperatie bood, terwijl hun toestand ook in het algemeen beter werd.

BRONNEN EN LITERATUURBRONNEN1. Geschreven Bronnen:

Gemeentebesluiten en -notulen van Venray van 1886-1914.

Verslagen van de toestand van de gemeente Horst van 1851-1914.

Verslagen van de toestand van de gemeente Sevenum van 1865-1914 (van 1851-1865 niet aanwezig).

Verslagen van de toestand van de gemeente Venray van 1851-1858 en 1886-1914 (van 1859-1885 niet aanwezig).

2. Gedrukte Bronnen:

Overzicht van het landbouwbedrijf in Nederland, van de Staatscommissie over den landbouw 1906. 's-Gravenhage 1912.

Rapport betreffende ontginningen in de Peel, opgemaakt door de inspecteur van de landbouw F. B. Löhnis. Den Haag 1907.

Schetsen van het Landbouwbedrijf in Nederland, van de Staatscommissie voor den landbouw 1906, 's-Gravenhage 1912.

Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland, ingesteld door de landbouwcommissie 1886, deel IV, 's-Gravenhage 1890.

Tabellen betreffende de landbouw in Limburg, opgesteld door het Sociaal-Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht (niet uitgegeven).

Verslag betreffende den oeconomische toestand der landarbeiders in Nederland, deel II (Utrecht - Limburg), van de staatscommissie voor den landbouw 1906, 's-Gravenhage 1908.

Verslag der Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo, van 1869-1914.

Verslag der Kamer van Koophandel en Fabrieken over het jaar 1914.

Verslagen van den toestand van het hertogdom (sinds 1906: van de provincie) Limburg van 1851-1914.

LITERATUUR:

A. F. van Beurden. De Limburgsche en Brabant-sche Peel. Sittard, zonder jaar.

A. F. van Beurden. Langs nieuwe banen: een studie over het verkeerswezen in Peelland. Boxmeer, 1917.

H. Blink. Geschiedenis van den boerenstand in den landbouw in Nederland 2 delen, Groningen, 1904.

H. Blink. Limburg als economisch-geografisch en staatkundig gewest in het verleden en heden. 's-Gravenhage, 1919.

H. Blink. Woeste gronden, ontginning en bebos-sing in Nederland, voormaals en thans. 's-Gravenhage, 1929.

Ph. C. M. van Campen, e. a. Landbouw en Land-bouwcrediet 1898-1948; 50 jaar geschiedenis van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank Eindhoven, Roermond, 1948.

Commissie voor de agrarische belangen in Lim-burg. Ontwikkelingsplan ten behoeve van de agra-rische bevolking van Venray, Horst en Sevenum (3 delen) Maastricht, 1959.

K. Dilling. De Peelstreek, een Nederlandsch gebied voor landbouwverhuizing en voedselproduk-tie. Wageningen, zonder jaar.

Directie van den Landbouw. De Nederlandsche landbouw in het tijdvak 1813-1913. 's-Gravenhage, 1913.

W. J. Drosen. De gemeentegronden in Noord-Brabant en Limburg en hunne ontginning. Roermond, 1927. (diss. Wageningen).

Gedenkboek Coöperatieve Roermondse Eiermijn 1904-1944. 40 jaar geschiedenis. Roermond, 1948.

Th. J. M. Gijsen, Uiteenzetting over de problemen verband houdende met de Peelexploitatie, gegeven door de burgemeester der gemeente Horst, Th. J. M. Gijsen, op 9 februari 1954 (niet uitgegeven).

H. van Haastert en C. W. M. Huysman, Veertig jaren landbouwcrediet onder leiding van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank Eindhoven 1898-1938. Roermond, 1938.

P. Hollenberg, Gerlacus van den Elsen O. P. Emancipator van de Noordbrabantse boerenstand 1853-1925. diss. Nijmegen, 1956.

M. Kemp. Het land van de Peel; onder redactie van M. Kemp, Maastricht, 1955.

Limburg, propaganda-uitgave met officiële medewerking en instemming van verschillende gemeenten en V. V. V.'s in Limburg. Heerlen, 1935.

D. J. Maltha, e. a. De landbouw als bron van volksbestaan in Nederland, Haarlem, 1944.

G. Minderhoud. Landbouwcoöperatie in Nederland. Groningen, 1940.

J. P. Planje. Vijftig jaar Limburgse land- en tuinbouw 1901-1951. Echt, 1951.

H. C. W. Roemen. De technisch-economische ontwikkeling van Limburg in de laatste 70 jaar en het welvaartprobleem in de toekomst. Z. pl. 1952: overdruk uit De Ingenieur, nr. 32. 1952.

C. J. Sickesz en F. B. Löhns: "Landbouw en Veeteelt" in: Eene halve eeuw 1848-1898, Amsterdam 1898, blz. 248-266.

Z. W. Sneller. Geschiedenis van den Nederlandschen Landbouw, onder redactie van Z. W. Sneller. Groningen, 1943.

J. H. van Stuyvenberg. Het Centraal Bureau, een coöperatief krachtenveld in de Nederlandse landbouw. 1899-1949. Rotterdam, 1949.

Th. L. M. Thurlings, W. R. Heere, A. Oldendorff, Schets van de sociaal-economische structuur van Noord-Limburg. Venlo, 1958.

De Vredepeel, uitgegeven bij de officiële ingebruikneming van de Vredepeelgronden. Venray, 1955.

J.J.J. Wintermans. Een halve eeuw gewestelijke zuivelcoöperatie. Geschiedenis van de Zuid-Nederlandse Zuivelbond, Roermond, 1944.

H. Wismans. "De Venraysche schapenhandel voor honderd jaren" in: "De Maasgouw 66 (1947) 34-38.

L. G. J. Verberne. De Nederlandse arbeidersbeweging in de 19e eeuw. Utrecht 1959.

J. Wachelder. "De migratie in Limburg in de laatste eeuw" in Jaarboek Sociaal-Historisch Centrum voor Limburg 1957, blz. 98-212.

I. J. Brugmans. Paardenkracht en Mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940. 's-Gravenhage, 1961.